

अनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः

(६०)

यति ग्रहः ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६०

विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः

यतिधर्मसंग्रहः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० गोखले इत्युपाध्वैर्गणेशशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

भाषसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयमहकनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५०

ख्रिस्ताब्दाः १९२८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनं रूपकद्वयम् (१०१२)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्य यतिधर्मसंग्रहस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादिकं पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

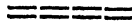
(क.) इति संज्ञितम्—वाई क्षेत्रनिवासिनां वे० शा० रा० बाळंभट्ट अभ्यंकर इत्येतेषाम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनस्थानां वे० शा० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः शके १७८५

(व.) इति संज्ञितम्—शृङ्गेरीपुरनिवासिश्रीमच्छंकराचार्यपुस्तकसंग्रहालयस्थम् । अस्य लेखनकालः शके १६९३

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ यतिधर्मसंग्रहस्य विषयानुक्रमः ।

विषयाः	पृ०	विषयाः	पृ०
मङ्गलाचरणम्	१	संन्यासोत्तरमात्मज्ञानार्थं	
संन्यासाश्रमकालनिर्णयः	॥	गुरुसमीपगमनम्	२१
अथ संन्यासविधिः.....	६	पञ्चीकरणादिमहावाक्योप-	
तत्र प्राजापत्यलक्षणम्	॥	देशः	२२
तप्तकृच्छ्रलक्षणम्	७	ब्राह्मणलक्षणम्	२३
अष्टौ श्राद्धानि	९	यतिना संग्राह्याणि	२४
दैवादिश्राद्धेषु देवताभिधानम्	॥	पराशरोक्तं परमहंसलक्षणम्	२७
श्राद्धात्परेष्टुर्वपनम्	१०	यत्याचारः.....	॥
ततः सावित्रीप्रवेशनम्	१२	यतेर्मोक्षसाधनम्'	२८
ततो ब्रह्मान्वाधानम्	॥	गुरुसेवा	३३
सायंतनकृत्यम्	॥	व्यासोक्तं ब्राह्मणलक्षणम् ...	३७
रात्रौ जागरणम्	॥	जपप्रकाराः	३९
ब्राह्ममुहूर्तकृत्यम्	॥	आसनानि	४०
आहिताग्निना प्राजापत्येष्टिः		सम्यग्दर्शनसाधनत्वेन विहि-	
कार्या	॥	तानां यमादीनां संक्षेपतः	
अथ वा वैश्वानरीयेष्टिः कार्या	॥	कथनम्	४१
एकाग्न्यनग्निविषये शौनकोक्तो		सम्यग्दर्शनफलम्	४२
विधिः	१४	आत्मानात्मविचारः	४४
अनग्निविषये कपिलोक्तो विधिः	१५	तत्र त्वंपदार्थनिर्णयः	४५
प्रैषोक्तिप्रकारः	१६	तत्पदार्थनिर्णयः	४६
विष्णुप्रार्थनाप्रकारः... ..	॥	तयोर्वाक्यार्थविचारः :....	॥
दण्डलक्षणम्.....	१७	यतेः कर्मण्यधिकारः	५०
त्रिदण्ड्यापि स्वपरिग्रहं परित्यज्य-		मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः	५१
परमहंसो भवति... ..	१८	मृत्तिकाग्रहणादिविचारः	५२
संन्यासफलम्	१९	शौचविधिः	॥
		दन्तधावनम्.....	५४

विषयाः	पृ०	विषयाः	पृ०
भस्मस्नानादि	५६	अभ्यागताचारः	१००
स्नानानन्तरं न्यासध्यानादे-		तत्र पर्यङ्कशौचविधिः	१०२
राचरणम्	६१	योगपट्टविधिः	”
ततो विष्णोः शिवस्यार्चनम्	६२	यतीनां निषिद्धानि....	१०३
अशक्ताविषये स्नानविचारः	६३	प्रायश्चित्तानि	११२
आचमनविधिः	६४	यतिसेवाप्रशंसा	१२७
आचमननिमित्तानि	६६	यतीनां संस्कारविधिः ...	१३४
द्विराचमननिमित्तानि	६७	माधूकरादिव्यतिरिक्तान्ने	
उदकाभाव आचमनानुकल्पः	”	दोषदर्शकानि वचनानि	१३६
आचमनापवादः	”	श्राद्धभोजननिषेधः	१३७
प्राणायामः	६८	पूर्ववद्भिक्षाप्रशंसा	१३९
जपविधिः	७०	यतिभिरशनवसनादि-	
श्रवणविधिः	७१	चिन्ता न कार्या	१४०
श्रवणफलम्.... ..	७२	भिक्षुकैर्निवृत्तिनिष्ठायामेवाऽऽ-	
भिक्षाचर्या	७४	दरः कार्यो न तु प्रवृत्तिनि-	
तत्र परमहंसस्य विशेषः	७५	ष्ठायाम्	१४१
यतिपात्राणि	७७	ध्यानप्रशंसा.... ..	१५१
भिक्षाटने कर्तव्यता.... ..	७९	ध्यानाधिकारः	१५२
भिक्षाप्रशंसा	८०	संन्यासाधिकारः	१५४
भिक्षाशनानन्तरं पुराणश्रव-		संन्यासस्य कृतार्थता	”
णम्	८८	यतिभिः श्रवणादावेवाऽऽ-	
तस्य फलम्... ..	”	दरः कार्यस्तद्व्यतिरिक्तानु-	
पर्यटनविधिः	९३	ष्ठाने दोषः	१५६
क्षौरविधिः	९४	संन्यासिनां वाक्यविचारण-	
व्यासपूजाप्रकारः	९५	मेव मुख्यो धर्मः	”
चातुर्मास्य एकत्र वासविषये		श्रवणादिप्रशंसा	१५९
संकल्पः	९६	श्रवणमर्यादाकालः.... ..	”
नमस्कारविधिः	९७	जीवन्मुक्तानां लक्षणम् ...	१६०
वपनक्रियायां विशेषः	९९	ज्ञानोत्पत्तिसाधनम्.... ..	१६२

इति यतिधर्मसंग्रहस्य विषयानुक्रमः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृतो

यतिधर्मसंग्रहः ।

प्रणम्य विष्णुमात्मानं सच्चिदानन्दमुक्तिदम् ।

गुरुं सर्वज्ञविश्वेशं मायया धृतविग्रहम् ॥ १ ॥

विश्वेश्वरसरस्वत्या क्रियते वेदमानतः ।

यतेः परमहंसस्य धर्माणामेष संग्रहः ॥ २ ॥

तत्र संन्यासाश्रमकालनिर्णयो जाबालश्रुत्या विहितः—“ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ” * इत्याश्रमसमुच्चयः । तथा व्यवस्थितविकल्पोऽपि—“ यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ” इति [खण्डः ४] । अव्यवस्थितविकल्पोऽपि गृहाद्वा वनाद्देति । आरुण्युपनिषदि च—“ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् ” इति [ख०२] । तथा “ ×कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेद्दण्डाल्लौकिकाग्नीन्विसृजेत् ” इति [ख०२] । कुटीचकबहूदकसंन्यासिनोः पारमहंस्यं विहितं जाबालश्रुत्या—“ त्रिदण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ” इति [ख० ६] । आरुण्युपनिषदि—“ वेदार्थं यो विद्वान्सोपनयनादूर्ध्वं स तानि प्राग्वा त्यजेत्पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपि ” इति [ख० ५] ।

स्मृतौ च—बुद्ध्या कर्माणि यत्कामयेत् यमिच्छेत्तमावसेदिति ।

अङ्गिराः—वनवासात्परिश्रान्तः प्रव्रजेद्विधिपूर्वकम् ।

व्याध्याविष्टो विरक्तो वा ब्रह्मवित्संन्यसेद्द्विजः ॥

* इत्यारभ्य ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यन्तप्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । × आरुणेय्युपनिषद्येतादृशः पाठः—कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्पात्रं विसृजेत्पवित्रं विसृजेद्दण्डंश्च लौकिकार्माश्च विसृजेत् । इति ।

१ ग. °वर्ज्ञं वि° । २ ख. °मकल्पनि° । ३ क. °दण्डं लौकि° । ४ क. °दूर्ध्वमेतानि प्रागुत्सृजे° । ५ ग. °ध्वं प्रा° । ६ ग. घ. च बुद्ध्वा क° । क. च । बुद्ध्या कर्माणि कारयेत्तदारभेयमि° । ७ ग. °येत्तदारभेयमि° । घ. °येत् तदारभेत यमि° ।

संन्यसेद्ब्रह्मचर्येण संन्यसेद्वा गृहादपि ।
 वनाद्वा संन्यसेद्विद्वानातुरो वाऽथ दुःखितः ॥
 आतुराणां विशेषोऽस्ति न विधिनैव च क्रिया ।
 प्रैषमात्रस्तु संन्यास आतुराणां विधीयते ॥
 यदा मनसि संजातं वैतृण्यं सर्ववस्तुषु ।
 तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्ययात् ॥

यमः—चीर्णवेदव्रतो विद्वान्ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु चरेषु स्थावरेषु च ॥
 उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं गतः ।
 प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्यात्तु यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥
 जातपुत्रो गृहस्थो वा विदितात्मा जितेन्द्रियः ।

याज्ञवल्क्यः—अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ॥
 शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ।
 मनुः—कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ॥
 प्रव्रजेत्तु परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् ।

इत्यादिसर्ववाक्यपर्यालोचनयाऽयंमर्थोऽवगम्यते । अध्ययननियोगनिवृत्त्यु-
 त्तरकालं यस्य पुरुषस्य यस्यामवस्थायां वैराग्यं जायते तस्य तत एव
 संन्यासेऽधिकार इति ।

तथा श्रुतिस्मृती “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।” इति [जावा०
 ख० ४] ।

कात्यायनः—ब्रह्मचर्याद्गृहाद्वाऽपि वनाद्वा संन्यसेद्बुधः ।
 पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य मृतपत्नीक एव वा ॥
 व्यासः—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा पुनः ।
 विरक्तः सर्वकामेभ्यः पारिव्राज्यं समाश्रयेत् ॥
 *अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् ।
 देवराच्च सुतोत्पत्तिः(क्तिं) कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निषेधे सत्यपि प्रवृत्तिमाह—

* एतद्वचनं ग. पुस्तके न विद्यते ।

यावद्दूर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।

तार्वन्यासोऽग्निहोत्रं च कर्तव्यं तु कलौ युगे ॥

विष्णुपुराणे—यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रैतार्यां हायनेन तत् ।

द्वापरे^१ तत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥

तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ।

प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ॥ इति ।

कलावल्पेन कालेन ब्रह्मचर्यस्य जपादेरधिकं फलं वदन्ब्रह्मचर्यादिप्रधानस्य पारिव्राज्यस्य कलावनुष्ठेयत्वं सूचयति ।

मनुः—ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् * ॥

यस्य दृष्टानुश्रविकविषयेष्वादावेव वैराग्यं न जायते स एतत्सर्वं यथाशास्त्रं कृत्वा संन्यसेन्नान्यथेति श्लोकयोरर्थः । अन्यथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादिप्रत्यक्षवेदवचनविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गात् । व्रजत्यथ इति मोक्षादर्वाङ्मुमुक्षुः सत्यलोकादिषु प्रवर्तत इत्यर्थः । “ न हि कल्याणकृत्काश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ” इति भगवद्ब्रचनात् । अनाश्रमिणामपि जाबालश्रुत्या संन्यासो विहितः । “ अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनशिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ” [ख० ४] । तथा— “यद्याऽऽतुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् ” [जाबा० ख० ५] ।

सौरपुराणे—यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

बृहस्पतिः—यस्मिन्कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।

विषयान्न पुनर्यान्ति स कैवलयाश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन्क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।

आकाशेऽग्निर्यथा क्षिप्तः स कैवलयाश्रमे वसेत् ॥

* इत उत्तरमेतद्वचनं ख. पुस्तके—दशभिर्जन्मभिर्वेदा वेदार्थः शतजन्मभिः । सहस्रजन्मभिः सोमः संन्यासः कोटिजन्मभिः ।

१ क. °वत्संन्यासोऽग्निहोत्रं क° । २ ग. °यां ह्यय° । ३ ख. °रे यत् मा° । ४ क. ग. घ. द्विजः । ५ ग. °कसर्वेषु विषयेष्वादौ वै° । ६ ख. एव त° । ७ ख. य. घ. °षु व° । ८ ख. ग. शन्ते वि° । ९ क. °विकलः ।

- अङ्गिराः—उत्पन्ने संकटे घोरे चौरव्याघ्रादिगोचरे ।
 भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥
 विरक्तः संन्यसेद्विद्वाननिष्ठाऽपि द्विजोत्तमः ।
 प्रकर्तुमप्यशक्तोऽपि जुहोतियजतिक्रियाः ॥
 अन्धः पङ्गुर्दारिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्विजः ।
 सर्वेषामेव वैराग्यं संन्यासे तु विधीयते ॥
 पतत्येवाविरक्तो यः संन्यासं कर्तुमिच्छति ।
 पुनर्दारक्रियाभावान्मृतभार्यः परिव्रजेत् ॥
- पराशरः—पारिव्राज्यं तु वैराग्यात्कर्तव्यं विधुरादिभिः ।
 विधिना तच्च कुर्वीत संन्यासमिह बुद्धिमान् ॥
- बृहस्पतिः—संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।
 प्रव्रजन्त्यकृतोद्गाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
- अत्रिः—न तावन्मुच्यते दुःखाज्जन्ममृत्योश्च बन्धनात् ।
 यावन्न धारयेद्विप्रो वैष्णवं लिङ्गमादरात् ॥
- विष्णुः—मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
 बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥
- व्यासः—परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।
 सर्वेषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥
 यस्मिन्क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ।
 अकिंचनमदम्भं च स कैवल्याश्रमे वसेत् ।
 यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ॥
 कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ।
- संवर्तः—पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो भवेद्यथा ।
 तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥
- ऋतुः—अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
 इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥
- संवर्तः—भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
 आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै चर्तुराश्रमे ॥

१ ग. °तुमथ श° । २ ग. °वान्मुमुक्षुर्यः । ३ ग. °न्यासं सह । ४ ग. घ. °मेव परं ब्र° । ५ म. घ. °दृष्टो । ६ क. घ. कारणैश्च° । ७ क. ग. वै चतुर्थाश्र° । ८ ख. °तुरीयाश्र° ।

सुमन्तुः(न्तुना)—आपत्काले तु संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
 जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिव्यथितेन च ॥
 आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।
 प्रैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत् ॥
 संन्यस्तोऽहमिति ब्रूयात्सवनेषु त्रिषु क्रमात् ।
 त्रीन्वारांस्तु त्रिलोकात्मा शुभाशुभविशुद्धये ।
 यत्किञ्चिद्धन्धकं कर्म कृतमज्ञानतो मया ।
 प्रमादालस्यदोषाद्यत्तत्सर्वं संत्यजाम्यहम् ॥
 एवं संचिन्त्य भूतेभ्यो दद्यादभयदाक्षिणाम् ।
 पद्भ्यां कराम्यां विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः ॥
 करिष्ये प्राणिनां हिंसां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ।

इत्यातुराणां संन्यासं संकल्प्य सावित्रीप्रवेशनपाणिहोमप्रैषोच्चारणाभयदानानि विहितानि ।

गीतासु—आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥
 व्यासः—प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥
 मनुः—दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।
 वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥
 जांबालः—संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः ।
 स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तं षण्मासाँन्प्रत्यनन्तैरम् ॥
 संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।
 संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥
 दक्षः—तस्मात्त्यक्तकषायेण कर्तव्यं दण्डधारणम् ।
 इतरस्तु न शक्नोति विषयैरपहीयते ॥
 अथानधिकारी ।
 आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः ।
 क्षयक्षीणोऽङ्गविकलो न तु संन्यासमर्हति ॥

१ ग. क्रियाः । २ क. ख. 'याद्वचने' । ३ ग. जांबालिः । ४ ग. 'सात्प्रत्य' । ५ क. 'न्तरा । सं' । ६ घ. 'तस्मात्पक्वकषाये' । ७ ख. 'क्षयीकृताङ्ग' ।

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।
 व्रात्यानामभिः शस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥
 व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् ।
 सत्यशौचाश्रमभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ।

बृहस्पतिः—अतीतान् स्मरेद्भोगांस्तथैवानागतानपि ॥
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवलयाश्रमे वसेत् ।
 श्रद्धा ध्यानं तपः शौचं यस्य विंशं चतुष्टयम् ॥
 स्मरणं चाद्वितीयस्य स कैवलयाश्रमे वसेत् ।
 अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिष्ठां विषयान्बहिः ॥
 शैक्रोति यः सदा कर्तुं स कैवलयाश्रमे वसेत् ।

व्यासैः(सेन)—यान्यतीतानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् ॥
 यत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः ।
 तामासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ॥
 त्रिष्वश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ।

इत्यादिना विदुषो ब्रह्मणि स्थितस्य पारिव्राज्यं दर्शितम् ।

बह्वृचपरिशिष्टे—“ यथोक्तचारिणं भिक्षुं गुरुमेकं परिग्रहेत् ।
 यतिवृन्दैरनुज्ञातो मोक्षाश्रममुपाश्रयेत् ” इति ॥

अथ संन्यासविधिः । तत्र बौधायनः—‘ अनाश्रमी चतुरः कृच्छ्रानात्म-
 शुद्धयर्थं विदध्यादाश्रमी तप्तकृच्छ्रमेकम् ’ इति । कृच्छ्रानिति प्राजापत्यकृ-
 च्छ्रान् । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—‘ मुमुक्षुरात्मशुद्धय एकं तप्तकृच्छ्रं कृत्वाऽ-
 नाश्रमी चतुरः प्राजापत्यान् ’ इति । अनेन कृच्छ्राचरणेनाऽऽत्मशुद्धिद्वारा
 संन्यासयोग्यता भवति ।

तथा च स्मृत्यर्थसारे—

कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
 आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत् ॥ इति ।

प्राजापत्यलक्षणं मनुनोक्तम्—

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
 त्र्यहं परं तु नाश्रीयात्प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

वसिष्ठः—अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥ इति ।

पराक उपवासः । एकभक्तं नक्तमयाचितमुपवास इति त्रिराट्ट्या द्वादश-
दिनसाध्यः प्राजापत्यः ।

अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः—
सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥ इति ।

आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्—
सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा वाऽऽस्ये विशेत्सुखम् । इति ।

अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः ।

तप्तकृच्छ्रमाह याज्ञवल्क्यः—
तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

मनुना तु द्वादशरात्रनिवृत्त्याऽभिहितः—
* तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायात्समाहितः ॥ इति ।

क्षीरादिपरिमाणं पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम्—
अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥ इति ।

त्रिरात्रं चोष्णमारुतामिति त्रिरात्रस्य पूरणमुष्णोदककाथं पिबेदित्यर्थः ।
कृच्छ्राद्यनुष्ठाने साधारणेतिकर्तव्यता मनुनोक्ता—

* एतद्वचनं ग. पुस्तके न विद्यते ।

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
 अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥
 त्रिरह्णस्त्रिनिशायां तु सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रपातितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥
 स्नानासनाभ्यां विहरन्नक्रोधश्च शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहतः ॥ इति ।
 प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः ।
 धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यमसंशयः ॥ इति ।

संपूर्णदानाशक्तावप्यनुकल्पमाह—

गवामभावे*निष्कं स्यात्तदर्थं पादमेव च । इति ।

प्रत्याम्नायान्तरमप्याह पराशरः—

कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उपवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा षट्त्रिंशन्मते— कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या द्वादशब्रह्मभोजनम् ।

तिलहोमसहस्रं च सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—धेनुनिष्कस्तदर्थार्धप्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोमसहस्रं च वेदाध्ययनमेव च ॥

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पात्रकेष्टिस्तथैव च । इति ।

तप्तकृच्छ्रं तु प्राजापत्यद्वयप्रत्याम्नायकल्पम् । मुख्यकल्पे समर्थेन वाऽनु-
 कल्पो न स्वीकर्तव्यः ॥

तथा च मनुः—प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ इति ।

कात्यायनः—कुर्यात्कृच्छ्राणि चत्वारि संन्यासेऽप्सुरनाश्रमी ।

आश्रमी कृच्छ्रमेकं तु कृत्वा संन्यासमर्हति ॥

उक्तं पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेदिति ।

* घ. पुस्तके समासे—निष्कामिति चत्वारिंशन्माषपरिमितं सुवर्णं मुख्यम् । तदभावे रज-
 तनिष्कम् । अशक्तौ निष्कार्धम् । तत्पादमात्रं वा । अत्यशक्तौ पादस्यार्धमपि । मूल्यमित्यपि केचित् ।

अग्निः—दैवमार्षं ततो दिव्यं भानुष्यं भौतिकं ततः ।
 पितृणां दिव्यमातृणामात्मनो बुद्धितत्परम् ॥
 शौनकः—दैवं चैवाऽऽर्षकं चैव दिव्यं भानुष्यमेव च ।
 भूतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृणामात्मनस्तथा ॥
 एकैकस्मिन्दिने कुर्यादैकैकं श्राद्धमर्थवत् ।
 नान्दीर्घं स्वविधानेन विधिरेषां प्रकीर्तितः ॥ इति ।

स एव दैवादिश्राद्धेषु देवता आह—

वसवोऽष्टौ स्मृतास्तत्र रुद्रा एकादशापि वा ।
 तथैव द्वादशाऽऽदित्या दैवश्राद्धेषु देवताः ॥
 मरीचिरत्रयङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 प्रचेताश्च वसिष्ठश्च आर्षे च भृगुनारदौ ॥
 दिव्ये हिरण्यगर्भश्च वैराजपतिरेव च ।
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥
 कपिलश्चाऽऽसुरश्चैव वोडुः पञ्चशिखस्तथा ।
 एते मानुषके श्राद्धे मनुष्याः सप्त देवताः ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 एतानि पञ्च भूतानि भूतश्राद्धे तु देवताः ॥
 पितृश्राद्धे काव्यवाङ्मनलः सोमोऽर्यमा तथा ।
 अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाश्चैव देवताः ॥
 *गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातृश्राद्धेषु देवताः ॥
 आत्मश्राद्धे देवता तु परमात्मा प्रकीर्तितः ॥ इति ।

अग्निः—कर्ता निरग्निश्चेत्—

लौकिकाग्नौ तदा कुर्याच्छ्राद्धार्थं पचनादिकम् ।
 पूर्वेषुस्तर्द्धर्वाऽपि श्राद्धे विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥
 कृत्वा तु संस्कृतं पाकं हविष्यं स्वादुभोजनम् ।
 हृदि यज्ञेश्वरं ध्यायेद्देवं नारायणं प्रभुम् ॥

* एतन्न विद्यते ग. पुस्तके ।

१ ख. भानुषं । २ ग. °द्वित्पर° । ३ ग. घ. °र्थावित् । ४ ग. °मुख्ये वि° । ५ ग. °रेष प्र° ।
 ६ ग. °द्धे तु दे° । ७ क. घ. °र्षे सभृगुनारदः । दि° । ८ घ. °सुरिश्चै° । ९ ग. घ. °नुष्यके श्राद्धे
 मातृ° । १० क. °वाहन° । ख. °वाहान° । ग. वाहनं वै सो° । ११ ग. °दर्हान्भक्त्या श्रा° ।

आरभेत्सर्वकर्माणि स्नानादीनि विधानतः ।
 तर्पयेदम्भसा स्नात्वा मन्त्रपूर्वं द्विजोत्तमः ॥
 देवानृषीन्मनुष्यांश्च भूतानि च यथाक्रमम् ।
 तर्पयित्वाऽम्भसा सर्वान्पुनः श्राद्धेन तर्पयेत् ॥
 पार्वणं च तथा वृद्ध्या श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ।
 दत्त्वा नान्दीमुखेभ्यश्च पिण्डानक्षतसंयुतान् ॥
 श्राद्धे देवान्नमस्कृत्य यथोक्तं श्रुतिशासनात् ।
 तत्राष्टसु क्रमाद्देवा वसवोऽथ प्रजापतिः ॥
 हिरण्यगर्भोऽथ विराडात्मा दैवे समस्य तु ।
 आर्षे मरीचिप्रमुखा दिव्ये च विनतात्मजाः ॥
 स्कन्दः प्रजेशस्तत्राऽऽत्मा मानुषे सनकादयः ।
 कव्यवाहमुखाः पित्र्ये मातृके दिव्यमातरः ॥
 युग्माः स्युर्देवपूर्वेषु ब्राह्मणा दैवद्विधिः ।
 एकैको मन्त्रवत्पिण्डो देयस्तूष्णीमथापरः ॥
 सर्वमन्त्रेषु कर्तव्यं नान्दीमुखविशेषणम् ।
 उत्थाप्य च ततो विद्वान्हृष्टपुष्टेन चेतसा ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा नमस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
 क्षन्तव्यमिति तान्ब्रूयात्प्रणम्य शिरसा ततः ॥
 संन्यासार्थं मया श्राद्धं कृतमेतद्विजोत्तमाः ।
 अनुज्ञां प्राप्य युष्माकं सिद्धिं यास्यामि शाश्वतीम् ॥

दत्तात्रेयः—दैवार्धमानुषं भूतं पितृमातृस्वयंभुवम् ।

श्राद्धं परात्मनः कृत्वा वृद्धौ चापि चतुष्टयम् ॥

ततः परेद्युः पुण्याहवाचनपूर्वकं वपनं कुर्यात् । तथा च शौनकः—पूर्वेद्यु-
 र्नान्दीमुखं कृत्वा, ब्राह्मणान्भोजयित्वा, पुण्याहं वाचयित्वा, केशश्मश्रुलो-
 मनखानि वापयित्वा, यथाविधि स्नात्वा, होमादिद्रव्यव्यतिरिक्तं द्रव्यजातं पुत्रा-
 दिभ्यो दत्त्वा, दण्डादीन्संनिधाय, देवायतने ग्रामे वा पुलिने वाऽरण्ये वा
 स्थित्वा, ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः । सूर्याय नमः । आत्मने नमः । अन्तरात्मने
 नमः । परमात्मने नम इति ब्रह्माञ्जलिं कृत्वा, मानसं जपित्वा, उपस्पृश्य, दर्भाञ्ज-
 लिं कृत्वा, वेदादीञ्जपित्वा, सक्तुमुष्टिं प्राश्याऽऽचम्य ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि ।

तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि । भर्गो देवस्य धीमहि ।
 ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः
 सावित्रीं प्रविशामि । तत्सन्वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
 प्रचोदयात् । इति जपित्वा, किञ्चन प्राश्य, पुरस्तादादित्यस्यास्तमयादाज्यं
 विलाप्योत्पुय, स्रुचि चर्तुर्गृहीतं गृहीत्वा, समिद्धेऽग्नौ ॐ भूः स्वाहेति पूर्णा-
 हुतिं हुत्वा, सायमाग्निकार्यं कृत्वाऽग्न्युत्तरदेशे दर्भेषु पात्राणि सादयित्वाऽग्नि-
 दक्षिणदेशे दर्भानसंस्तीर्य, कृष्णाजिनं चान्तर्धीय, एतस्यां रात्र्यां जागरं
 कृत्वेति । अत्र विशेषमाह बौधायनः—ब्राह्मणानन्त आवेश्य पुण्याहं स्वस्ति
 ऋद्धिरिति वाचयित्वेति । अन्ते समीप आवेश्य, उपवेश्य, ततो वपनं कुर्यात् ।

आपो हि ष्ठा इति द्वाभ्यां श्मश्रुलोमेनखानि च ।

गोदानकविधानेन सर्वमन्त्रान्नियोजयेत् ॥

सप्ताष्ट केशाञ्जिश्वार्थं स्थापयेत् । तथा स संप्रदायविदः—

शेषस्य कर्मणः सिद्धचै केशान्सप्ताष्ट वा द्विजः ।

संरक्ष्य वापयेत्सर्वं केशश्मश्रुनखानि च ॥ इति ।

गोभिलः—ततः समाचरेत्स्नानं हेमरूप्यकुशाम्भसा ।

कृत्वा तु वपनं विद्वान्भवेन्मुण्डोऽथवा शिखी ॥

स्नानमब्दैवतैः कृत्वा तर्पयेत्पितृदेवताः ।

ऋषींश्छन्दांसि वेदांश्च मनुष्यांश्च यथाविधि ॥

तत आगत्य देवतायतनादानुपविश्य दक्षिणजानुन्युत्तानं वामहस्तं कृत्वा
 तत्र द्वे पवित्रे निधाय तदुपर्युत्तानेन न्युब्जेन दक्षिणहस्तेन पिदध्यादिति ब्रह्मा-
 ञ्जलिः । तं ब्रह्माञ्जलिं कुर्यात् । जपेच्च ब्रह्मणे नम इत्यादिमन्त्रान् । तत
 आचम्य वेदादीञ्जपेत् । * (अप उपस्पृश्य दर्भाञ्जलिं कृत्वा
 वेदादीञ्जपित्वेति शौनकवचनात् ।) ततः सक्तुमुष्टिं प्रणवेन प्राश्याऽऽ-
 चम्य मन्त्रैर्नाभिमभिमन्त्रयेत् । तदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—अथ सक्तु-
 न्प्राश्याऽऽचम्य नाभिमभिमन्त्रयेत्, आत्मने स्वाहाऽन्तरात्मने

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तके न विद्यते ।

१ ग. °गरणं कृ° । २ ख. अथ । ३ ख. °श्य गतेव° । ४ ग. °परि दक्षिणह° । ५ क. °ञ्जलिं
 कु° । ६ क. °म्य नाभि° । ७ ग. °हा प्र° ।

स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति । ततः पयोदधिघृतानि त्रिवृत्कृतानि त्रिवृदसीति मन्त्रेण प्रथमं प्राश्नीयात् । प्रवृदसीति द्वितीयम् । विवृदसीति तृतीयम् । तत आपः पुनन्तु पृथिवीमित्युदकं प्राश्नीयात् । तत उपवासं संकल्पयेत् । तदुक्तं बौधायनेन—ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यगारे वाऽऽज्यं पयोदधिसंयुतं त्रिः प्राश्योपवसेत्, त्रिवृदसीति त्रिभिर्मन्त्रैः । सकृदप आपः पुनन्त्वाति पय-आज्यालाभेऽपः प्राश्नीयात् । तदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—अथ पयोदधिसर्पिस्त्रिवृत्प्राश्याऽऽचामेदपस्तदलाभ इति । ततः सावित्रीं प्रविशेत् । तत्प्रकारमाहतुर्बह्वृचपरिशिष्टबौधायनौ—ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि सर्वा गायत्रीं जपेत् । ततः किंचनापः प्राश्य ततोऽस्तमयात्पूर्वमाहिताग्निश्चेदाहवनीये, एकाग्निश्चेदौपासनाग्नौ, ब्रह्मचारी चेल्लौकिकेऽग्नौ, विधुरश्चेत्पूर्वोक्तेन पृष्ठोदिविधानेनोऽत्पादितेऽग्नौ, स्रुवेण स्रुच्याज्यं चतुर्गृहीत्वा स्रुचा ॐ स्वाहेति जुहुयात् । एतद्ब्रह्मान्वाधानम् । तत्र बौधायनः—पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधायान्वाहार्यपचनमाहृत्य ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धे ह्याहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोत्यो स्वाहेत्येतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायत इति ।

तथाऽऽह कात्यायनः—

औपासनं ह्यावसथ्यं पृष्ठोदिविजपेन वा ।

लोकाग्निमित्तरं वाऽपि श्रद्धावान्स यदा भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य—तस्मिन्होमं महायज्ञान्कुर्यात्पक्षादि कर्म च ।

संन्यासार्थी तथा कुर्यात्पाकयज्ञादिकानपि ॥

इत्युक्तत्वात् (!) । ततः संध्यावन्दनपूर्वकमस्तमित आदित्ये स्वस्वाग्नौ होमं कुर्यात् । तत्र बौधायनः—अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि सशस्तीर्य द्वंद्वं [न्यञ्चि] पात्राण्यासादयित्वा यष्ट्यादीनि कन्थां वासो दक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान्वास्तीर्य कृष्णाजिनमन्तर्धायैतां रात्रीं जागर्तीति ।

तथा दत्तात्रेयः—होमं दत्त्वा तथा सायं कुशान्कृष्णाजिनं ततः ।

ब्रह्मस्थाने समास्तीर्य ब्रह्मभावेन संस्थितः ॥

ब्रह्मरात्रीं ततो दत्त्वा विष्णौ संन्यस्य मानसम् ।

समभ्यर्च्य हृषीकेशं जपन्नेकाक्षरं परम् ॥ इति ।

[बौधायनः]—य एवं विद्वान्ब्रह्मरात्रीमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नींसमारोप्य वा प्रमीयते सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामिति । ततो ब्राह्मे मुहूर्ते कृत्य-
माह शौनकः—‘ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय यथाविधि स्नात्वा प्रातरग्निकार्यं कृत्वा
व्याहृतीर्जपित्वा तरत्समन्दी धावतीति सूक्तमप्सु जपेत् ’ इति । तत आहिता-
ग्निश्चेत्प्राजापत्येष्टिं कुर्यादेकाग्निश्चेदाग्नेयीम् । तथा च जावालश्रुतिः— “ तद्वैके
प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तद्गु तथा न कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् ” इति
[ख० ४] । अत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्नेः । तद्वाक्यशेषेऽग्नीनिति बहुवचनश्र-
वणात् । आग्नेयी त्वेकाग्नेः । तद्वाक्यशेषेऽग्निमाजिघ्रेदित्येकवचनश्रवणात् ।

मनुः—प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदाक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नींसमारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥

दत्तात्रेयः—ब्रह्मरात्रीं ततो दद्यात्पौर्णमास्यां द्विजोत्तमः ।

प्रातर्हुत्वा स्वकल्पेन कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम् ॥

प्राजापत्यां प्रतिपदि कृत्वेष्टिं तु यथाविधि ।

ततो विप्राय दद्यात्तु सर्ववेदसदाक्षिणाम् ॥

अथवाऽऽहिताग्निवैश्वानरीयेष्टिं कुर्यात् । तथा च श्रुतिः—“ आग्नेयीमेव
कुर्यात् ” । “ अग्नेये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपाति । प्राजापत्यं
चरुं वैष्णवं नवकपालं च ” इति । अत्र विशेषो बौधायनेनोक्तः—देवयज्ञ-
नोल्लेखनप्रभृत्यग्निमुखान्तं कृत्वा पङ्क्त्या जुहोति वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इति
पुरोनुवाक्यामनुच्य वैश्वानरः पवमानः पवित्रेणेति । अथाऽऽज्याहुतीर्जुहोति
“ वैश्वानरो न उतय ” इत्यष्टाभिरनुष्टुप्छन्दसामग्नेये स्वाहेति च । अथैनमुप-
तिष्ठते “ सहस्रशीर्षा पुरुषः ” इत्यनेनानुवाकेन । स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमा धेनु-
वरप्रदानात् । अथोग्नेर्दर्भस्तम्भे(म्बे)षु हुतशेषं निदधाति । “सर्वो वै रुद्रो”

“ विश्वं भूतम् । ” इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्सृजत्यग्निम् । “ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण ” इत्युपादाय प्रक्षाल्य प्राश्नाति सहस्रशीर्षित्यनुवाकेन प्राश्याऽऽचम्याऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशत्योमिति । ब्रह्मेत्येतेनानुवाकेनाथाग्निद्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्याऽऽत्मन्यग्नीन्समारोपयेत्, या ते अग्ने यज्ञिया तनूरिति । तत्रैव विशेषमाह शौनकः—प्राजापत्ययेष्ट्वा पुनराहवनीयमुद्धृत्य प्राणापानौ समौ कृत्वा सर्वं निदधाति । यच्च पूर्तं यच्च प्रजापतौ तन्मनसि जुहोमि विमुक्तोऽहं देवकिल्बिषात्स्वाहा । अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यात्मन्यग्नीन्समारोपयति । प्राणेन गार्हपत्यम् । अपानेन दक्षिणाग्निम् । व्यानेनाऽऽहवनीयम् । उदानेनाऽऽवसथ्यम् । समानेन सभ्यम् । पुनराहवनीयं गत्वाऽदूभ्यः संभूत इत्यादित्यमुपस्थायोत्तरनारायणेन गृहान्निष्क्र(ष्का)मेदिति । पात्रविशेषाणां प्रतिपत्तिमाह दत्तात्रेयः—मृन्मयान्यश्ममयानि चाप्सु जुहुयात् । गुरवे तैजसादीनि दद्यादिति ।

यमः—ततश्चाऽऽहवनीयाख्यं हुत्वा पात्राणि मन्त्रतः ।

असौ स्वर्गाय लोकार्यं स्वाहेत्येवं निधापयेत् ॥

अयं ते योनिरित्येवं समारोप्याऽऽत्मनो मुखे ।

ततो वैश्वानरं ध्यायेत्स्वर्गाख्यं विश्वतोमुखम् ॥

अथ गार्हपत्ये अग्नौ जुहुयादरणीं बुधः ।

अयमग्निर्गृहपतिर्मन्त्रेणानेन भावितः ॥

अयं ते योनिरित्येवं समारोप्याऽऽत्मनो हृदि ।

ततो वैश्वानरं ध्यायेद्भ्रूःसंज्ञं विश्वतोमुखम् ॥

जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ च मुँसलोलूखले ततः ।

अयमग्निः पुरीष्येति मन्त्रेणानेन यत्नतः ॥

अयं ते योनिरित्येवं मनस्यारोप्य वेदञ्चित् ।

ध्यायेद्वैश्वानरं देवमन्तरिक्षाख्यमव्ययम् ॥

गत्वाऽथ गार्हपत्यं तु सूक्तं वै पौरुषं जपेत् ।

वेद्यां मध्ये ततः स्थित्वा कौऽसीति तु जपेद्द्विजः ॥ इति ।

एकाग्रन्यनग्नी तु शौनकोक्तेन विधिना चरुं श्रपयित्वा होमादि कुर्याताम् । स उच्यते—ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय यथाविधि स्नात्वा प्रातरग्नि-

१ ख. घ. इति । अथ पक्कादुपा° । ग. इति । अपक्कादुपा° । २ ग. °हेत्यन्तेना° । ३ ख. ग. घ. °सानि । ४ ख. °मुशलो° । ५ क. ख. °कोऽस्येति° ।

कार्यं कृत्वा व्याहृतीर्जपित्वा तरत्समन्दी धावतीति सूक्तमप्सु जपित्वा स्वगृहोक्तेन विधिना चरुं श्रपायित्वाऽग्निमुपसमाधाय प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय स्वाहेत्याज्यहोमं कृत्वा, अथ पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यहोमं चरुहोमं च कृत्वा पुरुषसूक्तं जपित्वा प्रणीतापात्रं संमृज्य सौविष्टान्तं हुत्वाऽऽचार्यायाऽऽज्यपात्रं चरुपात्रं हिरण्यं धेनुं च दत्त्वाऽऽचार्यपुरतोऽवस्थितः “ सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन चाऽऽयुष्मन्तं करोतु माम् ” इति जपित्वा “ या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानम् । अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्यां पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि ” इति त्रिरात्मन्यग्नीन्समारोप्येति । अनग्नेस्तु समारोप एव नास्ति । तत्र च बह्वृचपरिशिष्टम्—अथाऽऽत्मन्यग्नीन्समारोपयेदेकाग्निरेकाग्निमनग्निर्न कंचनेति । अनग्निना कपिलप्रोक्तेन विधिना संन्यासः कर्तव्यः । तमपि संक्षेपतो दर्शयिष्यामः—नान्दीमुखब्राह्मणभोजनपुण्याहवाचनकेशश्मश्रुलोमनखवपनस्नानसर्वदानदण्डादिसंनिधानत्रिवृत्प्राशनसावित्रीप्रवेशनसंध्याराधनानि कृत्वोपोष्य स्नात्वा संध्याराधनं कृत्वा देवर्षिपितृतर्पणं च कृत्वाऽद्भ्यः स्वाहा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं स्वाहेत्यप्स्वेवापः पाणिना हुत्वा यथाविधि प्रैषमुक्त्वाऽभयं सर्वभूतेभ्यो मर्त्तः सर्वं प्रवर्तते स्वाहेत्यभयदक्षिणां दत्त्वा यथाधिकारं यथाविधिं दण्डादि गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठो भवेदिति । साग्निकस्तूक्तेर्न विधिनाऽग्निसमारोपं विधाय जलाशयं गच्छेत् । ततः पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मेत्यादिवाक्यत्रयं जपेत् । तथा च शौनकः—पुत्रं दृष्ट्वा जपति त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रं प्रत्याहाहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—अथ पुत्रान्सुहृदो बन्धुन्प्रत्याह न मे कश्चिन्नाहं कस्य चिदिति । तत आश्रमात्संन्यासाश्रमं गच्छामीति संकल्पयेत् । ततोऽप्स्वेवोदकाहुतिद्वयमाह कपिलः—अद्भ्यः स्वाहा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं स्वाहेत्यप्स्वेवापः पाणिना हुत्वेति । ततो यज्ञोपवीर्तं हस्ते गृहीत्वाऽऽर्द्धीकृत्य वेदान्तविज्ञानेति मन्त्रेणाप्सु जुहुयात् ।

१ ग. °मं कृ° । २ क. ख. च कृ° । ३ ख. °हश्मश्रु° । ४ क. °तः स्वाहे° । ५ क. °धि नमस्कारं यथाविधि द° । ६ ग. घ. °न प्रकारेणाग्नि° । ७ ग. पुत्रः प्रत्याहेदं ब्र° । ८ क. °तं द्विहस्ते गृ° । ९ ख. °स्तेन गृ° । घ. °स्ते कृत्वाऽऽ° ।

तथा च बौधायनः—अथ यज्ञोपवीतं विसृज्याद्भिः संस्पृश्याप्सु जुहोति वेदान्तेति । आरुण्युपनिषदि च—“उपवीतं भूमौ वाऽप्सु वा विसृजेत् ” इति । ततः शिखार्थं रक्षितान्केशानुत्पाद्य भूः स्वाहेति भूमावप्सु वा निक्षिपेत् । तथा च कठश्रुतिः—“सशिखान्केशान्निष्कृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहा ” इति [ख० १] । तथाऽऽथर्वणश्रुतिरपि—

“ सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ” [ख० २ ।

ततः प्रैषोक्तिप्रकारमाहाऽऽरुणी श्रुतिः “ ब्रह्मसूत्रमहमेवेति विद्वांस्त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं वेद । संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वाऽभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यनेन मन्त्रेण कृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेत् ” इति (ख० ३) । बह्वृचपरिशिष्टकारः—प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वबाहुर्नूयात् । ॐ भूः संन्यस्तं मया । ॐ भुवः संन्यस्तं मया । ॐ स्वः संन्यस्तं मया । ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशु त्रिर्मध्यमं त्रिरुच्चैरिति । प्रकारान्तरमाह शौनकः ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति मन्दमध्यमोत्तमस्वरेणोक्त्वा, अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति प्राङ्मुख उदङ्मुखः पूर्णाञ्जलिं निनयनं कृत्वा यथाधिकारं यथाविधि दण्डादि गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठो भवेदिति । बौधायनस्त्वन्यथाऽऽह—“ ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशुक्त्वा मध्यमं त्रिरुच्चैस्त्रिः सत्या हि देवा इति ह विज्ञायते । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इत्यपां पूर्णमञ्जलिं निनयति ” इति ।

ततो विष्णुप्रार्थनाप्रकारमाह यमः—

दत्त्वा तोयाञ्जलिं विप्रो भक्त्या संप्रार्थयेद्भरिम् ।

सर्वदेवात्मके तोये तोयाहुतिमहं हरे ॥

दत्त्वा सर्वेषाणां त्यक्त्वा युष्मच्छरणमागतः ।

त्राहि मां सर्वलोकेश गतिरन्या न विद्यते ॥

संन्यस्तं मे जगन्नाथ पाहि मां मधुसूदन ।

त्राहि मां सर्वदेवेश वासुदेव सनातन ॥

संन्यस्तं मे जगद्योने पुण्डरीकाक्ष मोक्षद ।

अहं सर्वाभयं दत्त्वा भूतानां परमेश्वर ॥

युष्मच्छरणमापन्नस्त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ इति ।

ततो दिगम्बरो भूत्वा किञ्चिदुदङ्मुखो गच्छेत् । ततो विविदिषुश्चेद्बुध्वनुज्ञया परावृत्य गुरुसमीपे तिष्ठेत् । तथा च संप्रदायविदः—

ततो दिगम्बरो भूत्वा गच्छेत्किञ्चिदुदङ्मुखः ।

जिज्ञासुश्चेत्परावृत्य तिष्ठेत्तदनुशासनात् ॥ इति ।

ततो दोरकं कौपीनं बहिर्वासः कन्थां दण्डं च क्रमेणैकैकं प्रणवेनैवाऽऽदद्यादिति । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—“अन्यत्सर्वं प्रणवेन” इति । ततः “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः सर्वं मे यच्छ (शर्म मे भव) यत्पापं तन्निवारय ” ।

* विष्णुहस्ते यथा चक्रं शूलं शिवकरे तथा ।

इन्द्रहस्ते यथा वज्रं तथा दण्डं(ण्ड) भवाद्य मे ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण दण्डग्रहणं कुर्यात् । इत्यनेन मन्त्रेण दण्डं संप्रार्थयेत् । मन्त्रलिङ्गाच्च प्रार्थनायां विनियोगः । ततः “सखा मा गोपाय” इति दक्षिणहस्ते दण्डं धारयेत् । अत्र बौधायनः—अथ दण्डमादत्ते सखा मा गोपायेति । मैत्रायणी श्रुतिरपि “इन्द्रस्य वज्रोऽसीति त्रीन्वैणवान्दण्डान्दक्षिणे षाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतं चतुर्षु वर्णेष्वेकागारे भैक्षमश्रीयान्माधुकरिं च ” इति । काममेकं वैणवं दण्डं धारयेदित्यारुणी श्रुतिः ।

दण्डलक्षणमाहात्रिः—

धारयेद्वैणवं दण्डं न स्थूलं न कृशं तथा ।

तस्य चाग्रे च मूले च ग्रन्थि त्यक्त्वा तु धारयेत् ॥

द्विचत्वारि षडष्टौ वा ह्यङ्गुलानि समाहितः ।

न न्यूनं नातिरिक्तं च द्विगुणं मूलतोऽग्रके ॥

भविष्यपुराणे—दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।

पुण्यस्थाने समुत्पन्नं नानाकल्माषशोभितम् ॥

अदग्धमहृतं क्रीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।

स्वयंभूतं तु मेदिन्यां शाखावर्जमृजुं शुभम् ॥

नांसोदग्रं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा विभ्रयाद्यतिः = ।

* इत आरभ्य कुर्यादित्यन्तग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । = घ. पुस्तके समासे—अथवा ज्ञानदण्डं धारयेत् । ज्ञानाज्ञानद्वयोरन्तःपर्वं चाष्टशरीरकम् । अभिन्नममलं दण्डं सदा धारयते यतिः ।

१ घ. °वृत्तस्ति° । २ घ. °णैवनेका° । ३ क च द्व्यङ्गुलं मू° । ४ ग. घ. रम्यं । ५ क. ख. ग. नासादग्रं ।

विष्णुः—एकदण्डी भवेद्वाऽपि त्रिदण्डी वाऽथवा भवेत् ।

काण्वायनः—एकदण्डधरा मुण्डा इति ।

जमदग्निः—दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥

जलांभ्वरादिषु क्षिप्ते न कश्चिदोषभाग्भवेत् ।

शिष्यादिभिर्विनीतेऽपि नीत एव स आत्मना ॥

हस्तपादादिवच्छिष्य इति शिष्टा ब्रुवन्ति हि ।

संन्यासो नाम त्यजन्सर्वमाश्रमादनाश्रमाद्वाऽऽश्रमं गच्छामीति संकल्प्य प्रेषोच्चारणाभयदानानीति । नान्दीमुख्यादिदण्डग्रहणान्तस्तु क्रियाकलापोऽस्यै-
वाङ्गभूतः । अत एवाऽऽतुरस्य संकल्पप्रेषोक्त्यभयदानमात्रात्फलं श्रूयते “यद्या-
तुरः स्याद्वाचा मनसा वा संन्यसेदेष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति संन्यासी
ब्रह्मविदित्येवमेवैष भगवन्निति वैदेहः * ” [जाबा ख० ५] इत्यादिना ।

स्मर्यते च—

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

न तत्क्रतुसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः ॥ इत्यादिना ।

सोऽपि जीविष्यतीति चेत् । यथाधिकारं यथाविधि दण्डादि गृहीत्वा
स्वधर्मनिष्ठो भवेदिति । त्रिदण्ड्यपि स्वपरिग्रहं परित्यज्य परमहंसो भवेत् ।
तथा च स्मृतिः—

त्रिदण्डं कूण्डिकां चैव सूत्रं चाथ कपालिकाम् ।

जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुः परित्यजेत् ॥

बौधायनः—तस्य त्यागविधिः । अरण्यं गत्वा शिखामुण्डः काषाय-
षासा वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही यज्ञोपवीतं वेदं त्रिदण्डं कमण्डलुं
पात्रं परित्यज्य विसृज्य सर्वकर्माणि सर्वसहः सर्वसङ्गनिवृत्तः प्रसन्न-
मनाः सुखासीनो विश्वरूपमात्मानं चिन्तयेदिति । अथ त्याज्यनिरूपणं
बृहदारण्यके—“ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय ” इति । [३ । ५ । १] ।
आरुण्युपनिषदि—“ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच । केन
भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच । प्रजापतिस्तव पुमान्ब्रा-

* जाबालोपनिषदि तु वैदेह इत्यत्र याज्ञवल्क्य इति वर्तते ।

तृन्बन्धादीञ्छिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकभ्रुवर्लोकस्वर्लो-
कमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्यलोकं च । अतलपातालवितलसुतलरसात-
लतलातलमहातलब्रह्माण्डं विसर्जयेद्दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं
विमृजेत्”इति [ख० १] । काठके—“यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्विमृजेद्यतिः”
इति [ख० ४] । परमहंसोपनिषदि—“ असौ स्वपुत्रामित्रकलत्रबन्धादी-
ञ्छिखां *यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं च स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं
ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकास्यो-
पकारार्थाय च परिग्रहेत् ” इति (ख० १) ।

व्यासश्च—त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥

याः काश्चिज्जीवता शक्यास्त्यक्तुं नित्यक्षताः क्रियाः ।

ताः सर्वाः संपरित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥

आत्रिः—शेषं वित्तं त्यजेद्विप्रो धनधान्यादिकं च यत् ।

अत्यागात्सर्ववित्तानां संन्यासो निष्फलो भवेत् ॥ इति ।

बाष्कलः—कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥

सुमन्तुः—एष त्यजाम्यहं सर्वं कामभोगादिकं सुखम् ।

शोकं तोषं विषादं च गन्धमाल्यानुलेपनम् ॥

भूषणं नर्तनं गेयं दानमादानमेव च ॥ इत्यादि ।

अथ श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यमानं संन्यासफलं प्रदर्शयते । बृहदारण्यके—
“ एतमेव प्रव्राजिमो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” [४ । ४ । २२] । प्रकृत-
मात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजेयुरित्यर्थः । छान्दोग्ये—“ ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेति ” [२ । २३ । २] इति ।

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥

इति भाल्लवीयश्रुतिः । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमा-
नशुः ” इति तैत्तिरीयके [१० । ५] । अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः
शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ” इति जाबालश्रुतिः [ख० ५] ।

* उपनिषत्समुच्चयान्तर्गतपरमहंसोपनिषदि—शिखायज्ञोपवीते स्वाध्यायं चेति वर्तते ।

शतं कुलानां पुरतो बभूव तथाऽप(व)राणां त्रिशतं समग्रम् ।
एते भवन्ति सुकृतस्य लोके येषां कुले संन्यसतीह विप्रः ॥

संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयः ।

ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति तिस्रस्ता गतयः स्मृताः ॥

याज्ञवल्क्यः—अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासोऽथ द्विजन्मनाम् ॥

विष्णुः—एकरात्रोषितस्यापि यतेर्या गतिरुच्यते ।

न सा शक्या गृहस्थेन प्राप्तुं क्रतुशतैरपि ॥

संन्यस्तामिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

न तत्क्रतुशतेनापि प्राप्तुं शक्नोति मानवः ॥

संन्यस्तं तु द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिच्छति ॥

दक्षः—त्रिंशत्परांस्त्रिंशदवरांस्त्रिंशच्च परतः परान् ।

सद्यः संन्यसनादेव नरकात्तारयेत्पितृन् ॥

जाबालः—चतुर्वेदस्तु यो विप्रः सोमयाजी शतक्रतुः ।

तस्मादपि यतिः श्रेष्ठस्तिलपर्वतमन्तरम् ॥

कपिलः—संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

सोऽक्षयाल्लभते लोकान्पुनर्जन्म न विद्यते ॥

अङ्गिराः—षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकामि च ।

कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥

ये च संतानजा दोषा येऽपि स्युः कर्मसंभवाः ।

संन्यासस्तान्दहेद्दोषांस्तुपाग्निरिव काञ्चनम् ॥

सूर्यखद्योतयोर्यद्वन्मेरुसर्षपयोरिव ।

अन्तरं हि महद्दृष्टं तथा भिक्षुगृहस्थयोः ॥

मनुः—यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवेदिनः ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।

तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥

ब्रह्मवेदिनः सगुणब्रह्मविद इत्यर्थः । तेजोमयलोकसंबन्धात् । कर्तृ-
त्वादेरबाधितत्वाद्भयाशङ्कभावाच्च । न हि परब्रह्मविदस्तेजोमयलोक-

संबन्धो भयाशङ्क वा स्यात् । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न विभेति कुतश्चनेत्या-
दिश्रुतेः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥

यमः—ज्ञानेन मुच्यते भिक्षुस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् ।

नरकं विषयासङ्गान्नयो मार्गास्तपस्विनाम् ॥

व्यासः—कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

यस्य संन्यसनादेव स्थानाच्चलति भास्करः ।

कुलकोटिशतैः सार्धं प्राप्नोति परमं पदम् ॥

षष्टिं कुलान्यतितानि षष्टिमागामिकानि च ।

नरकादुद्धरत्येव संन्यस्तोऽहमिति ब्रुवन् ॥

दिव्यतेजोमयः श्रीमान्सूर्यचन्द्राग्निमण्डलम् ।

भिच्वा प्रयाति संन्यासी स्वधर्मपरिपालनात् ॥

उक्तेन विधिना संन्यासं विधायाऽऽत्मज्ञानाय गुरुसमीपं गच्छेत् । उक्तं
चाऽऽथर्वणोपनिषदि मुण्डके—“ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमा-
यान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठम् ” [१ । २ । १२] इति । ततो विनयादिगुणयुक्तो गुरुमुपगम्य
दक्षिणं जानुं भूमिं नीत्वा पादग्रहणं कृत्वा “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
प्रपद्ये ” (श्वेता० ६ । १८) इति मन्त्रेण गुरुं भगवद्बुद्ध्योपस्थाय,
अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रूयात् । तथा च परिशिष्टम्—अथ गुरुमुपगम्य दक्षिणं
जान्वाच्य पादावुपसंगृह्याऽऽह, अधीहि भगवो ब्रह्मेतीति । तस्मै साधनचतुष्ट-
यसंपन्नायाधिकारिणे गुरुर्ब्रह्मोपदिशेत् । तथा च मुण्डके—“ तस्मै स विद्वा-
नुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां तदेतत्सत्यम् ” [१ । २ । १३] इति । ततो
गुरुरद्वैतः सच्चिदानन्दैकरूपमात्मानमनुसंधाय जलपूर्णशङ्खपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
द्वादशप्रणवैरभिमन्त्र्य तेनोदकेन प्रणवेन शिष्यस्य शिरोऽभिषिञ्चेत् । ततः
शंनो मित्र इति शान्तिं पठित्वा शिष्यस्य शिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तं
जपेत् । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—अथास्य शिरसि पुरुषसूक्तेन पाणिमुपदधाति

मम व्रते ते हृदयं दधामि । मम चित्तमनुचितं ते अस्तु । मम वाचमेकव्रतो जुषस्व । बृहस्पतिस्त्वा नियुक्तु मह्यमिति । हृदयदेश इति दीक्षायां प्रमाणं भिक्षुर्भिक्षुधर्ममुपसंगृह्य भिक्षुगुणसंपन्नमाचार्यमुपसंगम्य तत्संनिधौ दीक्षां परिगृह्यति गालववचनम् । तत उदङ्मुखाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वय-ब्रह्मप्रतिपादकं प्रणवं दक्षिणे कर्णे प्राङ्मुखः सन्नुपदिशेत् । प्रणवस्य चार्थमाचार्यवचनेन बोधयेत् । आचार्यवचनं च ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतान्त्यादि । ततः, अयमात्मा ब्रह्म [बृह० २ । ५ । १९] तत्त्वमासि [छान्दो० ६ । ८ । ७] प्रज्ञानं ब्रह्म [ऐत० ५ । ३] इत्यादीनि शिष्यशाखावाक्योपदेशपूर्वकमुपदिशेत् । तेषामर्थं च बोधयेत् । ततो नाम दद्यात् । तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—अथास्मै नाम दद्याद्वैष्णवं मासनामाथवा यद्रोचत इति ।

तथा च संप्रदायविदः—तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं यत्पदं प्रतिपादयेत् ।

तन्नाम यतये कुर्याद्वाक्यनाम तदिष्यते ॥ इति ।

पूर्वाचार्याणामपि नाम न कर्तव्यम् । तथा च—

यतीनां ख्यातयज्ञसामाचार्यः पूर्वभाविनाम् ।

नाम कुर्यान्न शिष्यस्य बुद्धिपूर्वं कदाचन ॥ इति ।

ततो गुरुः शिष्यायौपनिषदान्परमहंसधर्मानुपदिशेत् । ननु परमहंसानां त्यक्तसर्वकर्मणां कथं धर्मेष्वधिकारः । उच्यते । यज्ञादिसर्वकर्मणां परित्यागेऽपि विविदिषूणां स्वाश्रमोचितब्रह्मचर्यापरिग्रहश्रवणप्रणवाभ्याससंध्याध्यानमौन-त्रिषवणस्नानगुरुशुश्रूषादीनि कर्माणि श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया प्रतीयन्ते । तत्रारूणी श्रुतिः—“ ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षतो हे रक्षत इति ” [ख० ३] “ त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत् ” इति [ख० २] “ औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेत् ” इति [ख० ३] । काठकब्राह्मणम्—“ स्वस्ति सर्वजीवेभ्यः ” [कठश्रु० ४] इत्युक्त्वा “ दीक्षामुपेयात्काषायवासाः कक्षोपस्थरोमा लघुमुण्डोदरपात्रोदपात्रोदकस्मादित्यध्यात्ममस्य ध्यायत ऊर्ध्वगो वायुर्विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेदभिक्षांशी न दद्यात् । प्रणवैकं

धारयेत् ” इति । बृहदारण्यके—“ तस्मादेवंविच्छान्तौ दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति ” [४।४।२३] “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृ० २।४।५] “ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ” [बृ० ३।५।१] । अयमर्थः—यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा तस्माद्दद्यापि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डितभावमेतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं कृत्वा, आत्मज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यत आगमतश्च वेदान्तानां तात्पर्यावधारणश्रवणमेषणाभ्यो व्युत्थाय कुर्यादित्यर्थः । एषणामतिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भव इति । तस्मादेषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत् । साधनफलाश्रयणं हि बलमितरेषामनात्मविदाम् । तद्वलं हित्वा विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव केवलमाश्रयेत् । तदाश्रयणेन हि करणान्येषणाविषय एनं हृत्वा स्थापयितुं नोत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्ट्वा दृष्टविषयायामेषणायामेवैनं करणानि योजयन्ति । बलं नामाऽऽत्मविद्ययाऽशेषविषयदृष्टितिरस्करणम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेत् । तथा “ आत्मना विन्दते वीर्यम् ” इति श्रुत्यन्तरात् । “ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ” इति च । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽथ मननान्मुनिर्योगी भवति । एतावद्धि ब्राह्मणेन कर्तव्यं यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्कारः । एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अमौनं चाऽऽत्मानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पाण्डित्यबाल्यसंज्ञकौ निःशेषं कृत्वा । मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्यवसानं फलम् । तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवतीति ।

तथा च स्मृतिः—जन्मना जायते शूद्रः संस्कारेण द्विजोत्तमः ॥

वेदाभ्यासी भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः ॥

अथर्वणोपनिषदि—“ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ” [माण्डू० २ । २ । ५] इति । काठकश्रुतिः—“ यो वा एवं क्रमेण संन्यस्यति यो वा व्युत्तिष्ठति किं तस्य यज्ञोपवीतं का वाऽऽस्य शिखा

कथं तस्योपस्पर्शनम् ” [कठश्रु० १] इति । तं होवाच । इदमेवास्य तद्य-
ज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयेन्नो-
दपात्रे जलतीरे निकेतन इति । आपस्तम्बः—सर्वतः परिमोक्षमेके । सत्यानृते
सुखदुःखे वेदानिमं च लोकं परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । बुद्धे क्षेमप्रापण-
मिति । भिक्षाशी सर्ववर्णेष्वभिश्चस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः क्षमी
तुल्यनिन्दास्तुतिः समो भूतेषु मौनी गूढधर्माश्रितो नित्यं ध्यानयोगपरः
स्थिरधीरात्भरतिरात्मतृप्त आत्मज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मना ब्रह्म नय-
त्यांब्रह्म ब्रह्मवित्प्राप्नोतीति विज्ञायते । एवं ब्रह्मनिष्ठः परिव्राड् ब्रह्माप्येति ।

याज्ञवल्क्यः—सत्यमस्तेयमक्रोधो हीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥

सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारि-
ण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । हीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहित-
विवेकः । धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्त्योः प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थानम् ।
दमः कृच्छ्रादिभिर्मनसो दमनम् । संयतेन्द्रियता, अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वन-
तिप्रसङ्गः । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वधर्मोऽनुष्ठितो
भवतीति ।

आत्रिः—कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनीवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥

यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् ।

नरकं रौरवं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥

कौपीनयुगलं कन्थां दण्ड एकपरिग्रहः ।

यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥

विशीर्णान्यमलान्येव चैलानि ग्रथितानि तु ।

कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्घातुरञ्जितम् ॥

काषायं ब्राह्मणस्योक्तं नान्यवर्णस्य कस्यचित् ।

मोक्षाश्रमे सदा प्रोक्तं धातुरक्तं तु योगिनाम् ॥

देवलः—आददीत प्रवृत्तेभ्यः साधुभ्यो धर्मसाधनम् ।

नाऽऽददीत निवृत्तेभ्यः प्रमादेनापि किञ्चन ॥

रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ।
 भूमिशय्या सुविस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥
 यतिधर्मसमुच्चये-क्षौमं शाणमयं वाऽपि वासः काङ्क्षेच्च कौशिकम् ।
 अजिनं चापि धर्मज्ञः साधुभ्यस्तानपीडयन् ॥
 उपानहौ ग्रहीतव्ये कार्पासमयमप्युत ।
 ऊर्णाकारोद्भवं वाऽपि यद्वाऽन्यत्स्यादयाचितम् ॥
 सचैलः स्यादचैलो वा कन्थाप्रावरणोऽपि वा ।
 एकवस्त्रेण वा विद्वान्त्रतं भिक्षुश्चरेद्यथा ॥
 नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
 स्तूयमानो न हृष्येत निन्दितो न शपेत्परम् ॥
 “* भिक्षाशी न दद्याद्यत्प्लवैकं धारयेत्” इति ब्राह्मणम् । [क०श्रु०४](?)
 वृद्धयाज्ञवल्क्यः--दधिदुग्धे गुरोर्वाक्ये तत्रे वै दन्तधावने ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्येषु पुष्पमूलफलाशने ॥
 नियमातिक्रमो नास्ति ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 अध्यात्मपुस्तकं विप्रैर्दत्तं गृह्णीत भिक्षुकः ॥
 न तावद्द्रव्यमादाय लेखयेद्दोषदर्शनात् ।
 अष्टौ तान्यत्रतन्नानि आपो मूलं फलं पयः ॥
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ।
 अत्रिः--स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं नियमाः स्युस्त्रिदण्डिनाम् ।
 न तत्परमहंसानां मुक्तानामात्मदर्शिनाम् ॥
 मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।
 निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनः ॥
 आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
 प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥
 विष्णुः--कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोर्धस्य परिग्रहम् ।
 कुर्यात्परमहंसस्तु दण्डमेकं तथैव च ॥
 पितामहः--क्रासादाच्छादनादन्यन्न गृह्णीयात्कथंचन ।
 यावदाहारयेत्तावत्प्रातेगृह्णीत नान्यथा ॥

* इत आरभ्य ब्राह्मणमित्यन्तं न विद्यते ग घ. पुस्तकयोः ।

मृदमापस्तथाऽन्नं च पत्रं पुष्पं फलानि च ।
असंवृत्तानि गृहीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥
दशव्रताद्यनुष्ठानाद्यतिः कल्याणमश्नुते ।

*तेषामेवाननुष्ठानान्नरकं स समश्नुते ॥

दश व्रतानि सर्वेषां यतीनां विहितानि च ।
+दानमीज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ॥

व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं दुर्भुक्तिवर्जितम् ।

वाङ्मनःकायचेष्टासु प्रमादस्य च वर्जनम् ॥

मनुः—यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च आत्मवान् ॥

वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥

नाभिनन्देते मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

अग्निः—यतिः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिशासनात् ।

शान्तो दान्तः सर्वसमः प्रणवाभ्यासतत्परः ॥

श्रवणादिरतः शुद्धो निदिध्यासनतत्परः ।

ब्रह्मभावेन संपूर्य ब्रह्माण्डमखिलं स्थितः ॥

आत्मतृप्तश्चाऽऽत्परतिः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तत्त्वंपदैक्यबोधाच्च विष्णुरूपः स्वयं सदा ॥

अरण्यनिष्ठस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।

अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरूपेक्षकस्य ॥

निवसेत्परमो हंसो यत्र कापि कथंचन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ॥

* एतदर्थं न विद्यते क. पुस्तके । + एतद्वचनं नास्ति क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः ।
 प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ॥
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निहोत्री न चेतसः ।

पाराशरः—तत्र परमहंसा नाम—एकदण्डधरा मुण्डा अममा अपरिग्रहा
 अयज्ञोपवीतिनो ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनो ब्रह्मनिष्ठा आत्मरत्ता
 आत्मतृप्ता आत्मानं सर्वं पश्यन्त इति ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमस्तेयमार्जवम् ।
 वेदान्तश्रवणं ध्यानं भिक्षोः कर्माणि नित्यशः ॥
 एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न केनापि सहोऽऽलये ।
 दद्यान्नारायणेत्येवं प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥

बृहस्पतिः—आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् ।
 स्वदारनियमात्सम्यग्ब्रह्मचारी गृहाश्रमी ॥
 मेधातिथिः—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
 संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥

शङ्खः—इष्टानिष्टेषु भोगेषु व्यसनाभ्युदयेषु च ।
 उपशान्तां वदेद्वाचमपि वाणैर्हतो भृशम् ॥
 सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपवादिनीम् ।
 अतिवादांस्तितिक्षेत आनृशंस्यमपैथुनम् ॥
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥
 *सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतं वदेत् ।

जाबालः—भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः ॥
 नरा वशीकृता येन तेन देवा वशीकृताः ॥
 मेधातिथिः—भिक्षाटनं जपो ध्यानं स्नानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्तव्यानि षडेतानि यतिना नृपदण्डवत् ॥

* एतदर्थं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

स्नानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।

भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥

*स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमेकान्तं द्वैतवर्जनम् ॥

विष्णुः— आचार्येण समुद्दिष्टं लिङ्गं चैव समाश्रयेत् ।

शौचमाश्रमसंबन्धि न्यासधर्माश्च शिक्षयेत् ॥

आत्रिः— अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरौ भक्तिः संतोषः शौचमार्जवम् ॥

आहारशुद्धिर्वैराग्यमप्रमादी दया नृणाम् ।

अस्तेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ॥

हीस्तपो ज्ञानविज्ञानं योगो लब्धाशनं धृतिः ।

अदीनत्वमनुद्धर्षो ब्रह्मधीः समदर्शनम् ॥

भिक्षाटनं जपो ध्यानं त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां मुक्तिमिच्छताम् ॥

अभ्युत्थानं प्रियालापं गुरुवत्प्रीतिपूजनम् ।

यतीनां व्रतवृद्धानां स्वीयधर्मानुवर्तिनाम् ॥

कर्तव्यमन्यथा योगी स्वधर्मात्प्रच्युतो भवेत् ।

×स्वधर्मस्थान्यतीन्वृद्धान्देवांश्च प्रणमेद्यतिः ॥

नान्यमाश्रमिणं कंचित्प्रशस्तमपि संनमेत् ।

अपि शास्त्रसमायुक्तं सदाचारसमन्वितम् ॥

साधुवृत्तं गृहस्थाढ्यं न नमस्येत्काचिद्यतिः ।

जाबालः— अजिह्वः पण्डकः पङ्गुरन्धो वाधिर एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥

इदमिष्टमिदं नेति योऽश्रन्नपि न सज्जते ।

हितं सत्यं मितं वक्तिः तमजिह्वं प्रचक्षते ॥

* अयं श्लोको घ. पुस्तक एव वर्तते । + घं. पुस्तके समासे व्रतशब्दो यद्यपि तथाऽप्यत्र संन्यासपरः । तथा च संन्यासवृद्धानामित्यर्थः । × घ. पुस्तके समासे—स्वधर्मः श्रवणादिरेव तन्निष्ठावत इत्यर्थः । ' विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः इति वा पाठः । तत्र विष्णुरूपेणेति ' नमो वो हरिस्वामिने ' इत्यष्टाक्षरेण नमस्कुर्यादित्यर्थः ।

१ क. ख. ग. ध्यानं शौ° । २ ग. °न्यासिध° । ३ ग. घ. °नुद्देशो ब्र° । ४ ग. घ. °पि तं न° ।

सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षी च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुमूत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥
 तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिवाट् सोऽन्ध उच्यते ॥
 हितं मितं मनोरामं वचः शोकापहं च यत् ।
 श्रुत्वा च यो न शृणुते वधिरः स प्रकीर्तितः ॥
 सांनिध्ये विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियैः ।
 सुप्तवद्भर्तते नित्यं भिक्षुर्मुग्धः स उच्यते ॥
 न निन्दां न स्तुतिं कुर्यान्न कंचिन्मर्षणि स्पृशेत् ।
 न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां न च स्मरेत् ।
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येद्विस्वितामपि ।
 एतच्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः ॥
 चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ।
 स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीत्रणस्य च ॥
 अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ।

विष्णुपुराणे—क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः ॥
 क कान्तिशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ।
 मांसासृक्पूयविष्णुमूत्रस्त्रायुमञ्जास्थिसंहतौ ॥
 देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ।
 अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्षस्य च क्षुधा ॥
 क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतुरः ।
 क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् ॥
 मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत्पुनः ।
 करोति हे दैत्यसुता यावन्मात्रं परिग्रहम् ॥
 तावन्मात्रं स एवास्य दुःखं चेतसि गच्छति ।

महाभारते गीतासु—अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
 आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥
 बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥
 विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मभूतैः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
 अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥

तथा भारते—

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृषेणाऽऽसाद्यते मृत्युः सत्येनाऽऽसाद्यतेऽमृतम् ॥
न यज्ञफलदानादिनियमास्तारयन्ति हि ।
यथा सत्यं परं लोके पुरुषं पुरुषर्षभ ॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेव विशिष्यते ॥
असत्यमपि वक्तव्यं गोब्राह्मणहिताय वै ।
सत्यादपि हि तत्सत्यं न सत्यं सत्यमुच्यते ॥
आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यशः ।
पुण्यं च मत्प्रियत्वं च लभ्यते ब्रह्मचर्यया ॥
बाहिर्भ्रमति यः कश्चित्पक्त्वा देहस्थमीश्वरम् ।
स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामटति दुर्मतिः ॥

व्यासः—यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥
न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्तिनः ।
यादृशं वीतरागस्य मुनेरेकान्तवासिनः ॥

बृहस्पतिः—गर्भे व्याधौ श्मशाने च पुराणे जायते मतिः ।
सैव चेत्सर्वदा तिष्ठेत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥
प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वीत मानवः ॥
अपकारिणि चेत्क्रोपः क्रोपे क्रोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
शोको नाशयति प्रज्ञां शोको नाशयति श्रुतम् ।
धृतिं विनाशयेच्छोको नास्ति शोकसमो रिपुः ॥
[*आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
आचारात्सर्वमाप्नोति आचारो हंसलक्षणम् ॥]

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तक एव ।

रागान्धो हि जनः सर्वो न पश्यति हिताहितम् ।
 रागं तस्मान्न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥
 क्षमातीर्थं तपस्तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सर्वभूतदयातीर्थं ध्यानतीर्थमनुत्तमम् ॥
 एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यषष्ठानि सर्वदा ।
 देहे तिष्ठन्ति सर्वस्य एषु स्नानं समाचरेत् ॥
 न तथा पुष्करे स्नात्वा गयायां कुरुजाङ्गले ।
 मुच्यते पुरुषः पापाद्यथा स्नातः क्षमादिषु ॥
 निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः ।
 तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं निमिषं पुष्कराणि च ॥
 इदं तीर्थमिदं नेति ये नरा भेददर्शिनः ।
 तेषां विधीयते तीर्थगमनं तत्फलानि च ॥
 सर्वं ब्रह्मेति यो वेत्ति न तीर्थं तस्य किञ्चन ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु ब्रह्मण्येव स वर्तते ॥
 स्नानं मनोमलत्यागो दानं चाभयदक्षिणा ।
 ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधो ध्यानं निर्विषयं मनः ॥
 मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकार्यं परमं तपः ।
 तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥

भगवद्गीतासु—संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्युद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

योगशास्त्रे च—वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मानि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

वेदव्यासः—अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् ।
 क्षमा दया च संतोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥

वायुपुराणे—आहारशुद्धिर्विनयः शौचं मत्प्रीतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

यतिधर्मसमुच्चये—सर्वयज्ञेषु यद्दानं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
 सर्वदानफलं वाऽपि तन्न तुल्यमहिंसया ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेप धर्मः सनातनः ॥
 असत्यमपि वक्तव्यं गोब्राह्मणाहिताय च ।
 सत्यादपि हि तत्सत्यं न सत्यं सत्यमुच्यते ॥
 परमापद्रतेनापि न कार्यं स्तेर्यकर्म हि ।
 स्तेयादप्यधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति स्मृतिः ॥

वायुपुराणे—द्वेषमूलं भयं यस्माद्द्वेषाभावे भयं कुतः ।
 द्वेषश्च रागमूलः स्याद्ब्रह्मचर्यं च नाशयेत् ॥
 ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ।
 एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥
 ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।
 ये स्थिता ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥

व्यासः—गुरुमूलाः क्रियाः सर्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
 तस्मात्सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं तु समाहितैः ॥
 न कुर्यान्नियमारम्भमनिवेद्य स्वकं गुरुम् ।
 छायाभूतः परित्यागी नित्यमेव वसेद्गुरौ ॥
 श्रद्धया परया युक्तः सदा द्वादश संध्ययोः ।
 *दण्डप्रणामान्कुर्वीत = देवतागुरुसंनिधौ ॥
 नातिक्रमेत मर्यादां गुरुणा या प्रकीर्तिता ।
 गुरुशुश्रूषणं नाम धर्मो ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ॥
 गुरोर्नैवाप्रियं कुर्यात्पण्डिते पतितेऽपि वा ।
 नाऽऽभाषयेच्च तद्वाक्यं नावमानं समाचरेत् ॥
 आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा स याति परमां गतिम् ॥
 आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
 न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥

मनुः—गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

* घ. पुस्तके समासे—दण्डवत्प्रणामान् । न तु दण्डेन प्रणामानित्यर्थः । = घ. पुस्तके समासे—देवतावद्गुरुसंनिधावित्यर्थः ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ।
 न देशो न च कालोऽस्ति न हिंसा गुरुकर्मसु ॥
 सर्वत्रैवानुकूलः स्यादेतावान्धर्मसंग्रहः ।
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥
 नैव चास्यानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ।

आपस्तम्बः—“ देवमिवाऽऽचार्यमुपासीत ” इति । मन्वाद्युक्ता ब्रह्मचारिधर्मा यतिभिरपि कर्तव्याः । ‘ब्रह्मचारिणि ये धर्मा गुरुशुश्रूषणादयः । ते सर्वेऽपि यतीनां स्युः स्त्रीणां भैक्ष्यविवर्जिताः’ इति बह्वृचपरिशिष्टेऽतिदेशात् ।

मनुः—आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ।
 हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ।
 प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ॥
 नाऽऽसीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।
 आसीनस्य स्थितः कुर्यादाभिगच्छंस्तु पृष्ठतः ॥
 नाऽऽसीनो नाऽऽसनस्थो वा नित्यं स्याद्गुरुसंनिधौ ।

तथा—गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्दृत्तिमाचरेत् ।
 न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
 प्रेयःसु गुरुवद्दृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ॥

आपस्तम्बः—‘ आहूताध्यायी च स्यात्सदा निशायां गुरुं संविशेत् । तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्यानुज्ञातः संविशेत् ’

मनुः—अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
 अवेक्षत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संप्रयोगं तथाऽप्रियैः ।
 जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भं च संभवम् ।
 योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
 अधर्मप्रभवं चैव दुःस्वयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रभवं चापि सुखमक्षयमेव च ॥
 सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
 भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥

आश्रमलिङ्गैर्दण्डादिभिर्भूषितो युक्तः । अपिशब्दात्तैर्हीनोऽपि जीवपरमा-
 त्मनोरेकत्वानुसंधानलक्षणं धर्मं चरेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘अयं तु परमो
 धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् । पुनरपि किंविशिष्टश्रौतित्यत आह—यत्रेत्यादि ।
 यत्र आश्रम आत्मदर्शनविरोधिभूतकर्मतत्साधनोपवीतादिलिङ्गं नास्ति तत्र
 परमहंसवृत्तौ रतस्तात्पर्येणावस्थितः सन्निति ।

व्यासः—लिङ्गेऽसत्यपि खल्वस्मिञ्ज्ञानमेव हि कारणम् ।
 निर्माक्षायेह भूतानां लिङ्गग्राहो निरर्थकः ॥
 तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनुव्रतः ।
 लिङ्गभावात्तु कैवल्यमिति हि श्रुतिशासनम् ॥

पितामहः—गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।
 संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमाविवर्जितः ॥
 अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ।
 संदिग्धः सर्वभूतानां लिङ्गाश्रमविवर्जितः ॥
 तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवोकसः ।
 वर्णाश्रमाणां धर्मो हि देवस्थानेषु कारणम् ॥
 लिङ्गभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् ।
 मोक्षधर्मेषु निरतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥
 संप्राप्तो ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
 वीततृष्णं निरानन्दं निराशं निष्परिग्रहम् ॥

सर्वतः सुखमभ्येति जलानीव महोदाधिम् ।
 नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ॥
 नात्यक्त्वा वाऽभयं शेते सर्वं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ।
 [*यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ॥
 एष धर्मो नृणां मोक्षे शोकमोहभयापहः ।]
 आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ॥
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ।
 आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः ॥
 रतश्चैव सुतृप्तश्च संतुष्टो नान्यमानसः ।
 आत्मन्येव सुतृप्तश्च योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥

पाराशरः—[×स्नानं त्रिपवणं प्रोक्तं नियमाः स्युस्त्रिदण्डिनाम् ।
 न तत्परमहंसानां मुक्तानामात्मदर्शिनाम् ॥]
 संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ।
 तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
 एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

शङ्खः—पर्यटनशीलः स्यादात्मज्ञानार्थम् । तदवाप्योर्ध्वमेकस्थानरतिस्तद-
 भ्यासपरो नैकदेशे मूत्रपुरीषे चेति ।

पौराणिकः—नैव धर्मी न चाधर्मी न चापीह शुभाशुभी ।
 भिक्षाशी सर्ववर्णेषु तुल्यनिन्दास्तुतिः क्षमी ॥
 निस्तरङ्गवदम्भोधिस्थिरधीः सर्वदाऽऽत्मवान् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु परहंसः स उच्यते ॥

काण्वायनः—तत्र परमहंसा नाम एकदण्डधरा मुण्डास्तथा कौपीन-
 वाससोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः शिखा-
 यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डलुकपालानां च त्यागिनः शून्यागारदेवगृह-

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते । × धनुश्चिह्नान्तर्गतो न्यो ग. घ. पुस्त-
 कयोर्नास्ति ।

वासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः
समलोष्टाश्मकाश्चना उपपन्नमात्राहाराश्चातुर्वर्ण्यं भैक्षं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त
इति ।

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ।
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥

अथ ब्राह्मणलक्षणमाह व्यासः—

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्यशायिनम् ।
बाहूपधायिनं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रकचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
कन्थाकौपीनवासा यो दण्डधृग्ध्यानतत्परः ।
एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जन्मना यस्तु निर्विण्णो मरणेन तथैव च ।
आधिभिव्याधिभिश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
अहेरिव गणान्द्रीतः सन्मानान्मरणादिव ।
कुणपादिव यः स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन पूर्णमिवाऽऽकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
श्रद्धा ध्यानं तपः शौचं वित्तं यस्य चतुष्टयम् ।
स्मरणं चाद्वितीयस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।
वृत्तस्थमपि चाण्डालं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
परिवोर्धात्परिच्छेदात्परिपूर्णावलोकनात् ।
परिपूर्णफलत्वार्च्चं परिव्राजक उच्यते ॥
परं वा व्रजते नित्यं परं वात्सृजते पुनः ।
हित्वा चैव परं जन्म परिव्राजक उच्यते ॥

१ घ. °म् । रमणं । २ ग. °म् । सद्बृत्तम् । ३ ग. धात्प्रविच्छे° । ४ क. °च्च तं देवा
ब्राह्मणं विदुः । परं । ५ ख. चोपसृते ।

अत्राऽऽत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति ।
 ब्रह्मीभूतः स एवेह दक्षपक्ष उदाहृतः ॥
 घटाकाशो घटे भग्ने यथेयात्परमम्बरम् ।
 एवमंबंविधो भिक्षुः प्रयाति परमं पदम् ।
 वृत्तिहीनं मनः कृत्वा शंखजं परमात्मनि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥
 सर्वं ब्रह्मेति यो वेत्ति न तीर्थं तस्य किंचन ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु ब्रह्मण्येव स वर्तते ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य बुद्ध्या तन्निष्ठतां गतः ।
 उपविष्टो ब्रजंस्तिष्ठंस्तन्मायः स्यात्समाहितः ॥
 यो हि नित्यं सर्वसहशित्स्वरूपो निरञ्जनः ।
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तोऽहमेव सः ॥
 देशबन्धुमुहन्मित्रपिण्डप्राणमनोधियाम् ।
 पूर्वं पूर्वं त्यजेत्पश्चात्परमानन्दमाविशेत् ॥
 आत्मनिष्ठः सदा युक्तस्त्यक्तसर्वपरिग्रहः
 चतुर्थोऽयं तु विज्ञेयो ध्यानभिक्षुरुदाहृतः ॥
 ब्रह्मनिष्ठो भवेन्नित्यं यः परिव्राडतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमं ह्येति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहृत्य मनश्चलम् ।
 प्रत्यगात्मनि संस्थाप्य ध्यानं कुर्याद्यतिः सदा ॥
 एतावतैव पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः ।
 न तस्य म्रियते कश्चिन्म्रियते स न कस्यचित् ॥
 कोऽहं कस्य कुतो वेति कः कथं वा भवेदिति ।
 प्रयोजकमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता नित्यता च ।
 शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥
 कूर्मपुराणे शिवगीतासु—प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 समाधिश्च मुनिश्रेष्ठा यमो नियम आसनम् ॥
 मध्येकचित्तता योगो वृत्त्यन्तरनिरोधतः ।
 तत्साधनान्यष्टधा तु युष्माकं कथितानि च ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ताश्चित्तशुद्धिप्रदा नृणाम् ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।
 अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वाहिंसा परमर्षिभिः ॥
 अहिंसायाः परो धर्मो नास्त्यहिंसा परं सुखम् ।
 विधिना या भवेद्धिंसा सा त्वहिंसैव कीर्तिता ॥
 सत्येन सर्वमाप्नोति सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 यथार्थकथनाचारः सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः ॥
 परद्रव्यापहरणं चौर्याद्वाऽथ बलेन वा ।
 स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मसाधनम् ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥
 द्रव्याणामप्यनादानमापन्नपि तथेच्छया ।
 अपरिग्रह इत्याहुस्तत्प्रयत्नेन पालयेत् ॥
 तपःस्वाध्यायसंतोषाः शौचमीश्वरपूजनम् ।
 संमासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायकाः ॥
 मनुः—द्रव्ययज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 कौर्मै—वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवानां जपं बुधाः ।
 सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥
 स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।
 उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं प्राहुर्वेदार्थवादिनः ॥
 यः शब्दो बोधजननः परेषां शृण्वतां स्फुटम् ।
 स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् ॥
 ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकः ।
 उपांशुरेप निर्दिष्टः साहस्रो वाचिकाज्जपात् ॥
 यत्पदाक्षरसंगत्या परिस्पन्दनवर्जितम् ।
 चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तज्जपं विदुः ॥
 यद्वच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ।
 अवस्थामृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं द्विधा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥
 स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
 सुनिश्चला शिवे भक्तिरेतदीश्वरपूजनम् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारः स सत्तमाः ॥
 हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वसु मस्तके ।
 एवमादिषु देशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥
 तेषामास्थितमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसंततिः ।
 प्रत्ययान्यैरसंपृष्टा तद्ग्रहणं सूरयो विदुः ॥
 एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।
 प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनमुत्तमम् ॥
 धारणा द्वादश यमा ध्यानं द्वादश धारणाः ।
 ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते ॥
 आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्धासनं तथा ।
 साधनानां च सर्वेषामेतत्साधनमुत्तमम् ॥
 ऊर्वोरुपरि विभेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे ।
 समासीताऽऽत्मनः पद्ममेतदासनमुत्तमम् ॥
 एकं पादमथकीस्मौन्विन्यस्यारौणि सत्तमाः ।
 आसीतार्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥
 उभे कृत्वा पादतले जानूर्वोरन्तरेण हि ।
 समासीताऽऽत्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥
 नद्यास्तीरे पुण्यदेशे देवतायतनेऽथ वा ।
 गृहे वा सुशुभे देशे विजने जन्तुवर्जिते ॥
 युञ्जीत योगी सततमात्मानं मत्परायणः ।
 भगवद्गीतासु—शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥
 युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥
 शिवगीतासु—सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।
 प्राप्नोति भम सायुज्यं गुह्यमेतन्मयोदितम् ॥
 मनुः—प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥

भवति च ब्राह्मणम्—“ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां
 द्विषन्तः पापकृत्याम् ” इत्यादि ।

योगो नाम मुख्यो जीवस्य ब्रह्मणैक्यम् । कुतः । यतः—
 वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥
 मनुः—प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनाऽऽनीश्वरान्गुणान् ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो धर्मशास्त्रे सम्यग्दर्शनसाधनत्वेन विहितास्त एव समाधिं वर्जयित्वाऽनेन श्लोकेनोच्यन्ते ।

सम्यग्दर्शनत्वेनैव तान्संक्षेपत उदाहरिष्यामः—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसंग्रहः ।
 यमास्तु कथिताश्चैते नियमानपि मे शृणु ॥
 संतोषशौचस्वाध्यायास्तपश्चेश्वरभावना ।
 नियमाः कौरवश्रेष्ठ फलसंसिद्धिहेतवः ॥
 मध्यप्रमाणमचलं सुखदायि शुभं शुचि ।
 योगसंसिद्धये भूप योगिनामासनं स्मृतम् ॥
 प्राणायामस्तथा वायोः प्राणस्य हृदि धारणम् ।
 कुम्भरेचकपूरारुग्यास्तस्य भेदास्त्रयो नृप ॥
 इन्द्रियाणां स्वविषयाद्बुद्धेः प्रत्येकशस्तु यः ।
 करोत्याहारणं ज्ञेयः प्रत्याहारः स पण्डितैः ॥

शुभे ह्येकत्र विषये चेतसो यच्च धारणम् ।
 निश्चलत्वात्तु सा सद्भिर्धारणेत्यभिधीयते ॥
 पौनःपुन्येन तत्रैव विषये सैव धारणा ।
 ध्यानाख्यां लभते राजन्समाधिमपि मे शृणु ॥
 अर्थमात्रं तु यद्ग्राह्यं चित्तमादाय पार्थिव ।
 अर्थस्वरूपवद्भाति समाधिः सोऽभिधीयते ॥ इत्यादि ।

प्राणायामप्रत्याहारधारणात्मध्यानानां रागद्वेषादिविषयसंस्पर्शपापपरतन्त्र-
 त्वादिगुणहानिस्त्ववान्तरफलम् । प्रधानफलं तु सम्यग्दर्शनमेव । सम्यग्दर्शन-
 फलं च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्—“ तरति शोकमात्मवित् ” [छा० ७।१।३] ।
 “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्र-
 न्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ” [मुण्ड० ३।२।९] । “ भिद्यते हृदयग्रन्थि-
 श्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ” [मुण्ड०
 २।२।८] । “ अभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ” [बृह०
 ४।४।२५] । “ नैनं कृताकृते तपतः ” [बृह० ४।४।२२] । “ तं विदित्वा
 न लिप्यते कर्मणा पापकेन ” [बृह० ४।४।२३] इत्याद्याः श्रुतयः ।

मनुः—सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मणा न स बध्यते ।
 दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नाऽऽत्मा संबध्यते तथा ॥

पिप्पलादश्रुतिः—“ ज्ञानाग्निः शुभाशुभं दहति ” इति ।
 गीतासु—यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

काठकोपनिषदि—“ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा
 यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेत-
 रेषाम् ” [२ । २ । १२] । सामवेदतलवकारोपनिषदि—“ यद्वाचाऽनभ्यु-
 दितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ”
 [केनो० ख० ४] । “ यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” [केनो० ख० ५] । “ यच्चक्षुषा न पश्यति

येन चक्षुःषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” [केनो० ख० ६] । “ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” (केनो० ख० ७) । “ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” [के० ख० ८] । बृहदारण्यके—“ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्वुर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ” [वृ० ४ । ४ । १८] । “ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” [वृ० ४ । ४ । १९] । “ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ” [वृ० ४ । ४ । २०] । “ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” [वृ० ४ । ४ । २१] । “ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ” [वृ० ४ । ४ । १२] । “ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ” [वृ० ४ । ४ । १५] । “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ” [वृ० ४ । ४ । ७] । “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ” [वृ० ३ । ९ । २८] । “ सत्यस्य सत्यमिति ” [वृ० २ । ३ । ६] । “ महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ” [वृ० २ । ४ । १२] । “ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म ” [वृ० २ । ५ । १९] । “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ” [वृ० ४ । ४ । २५] । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ” [वृ० ३ । ५ । १] । अथर्वणोपनिषदि—“ यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः ” [मुण्ड० । १ । १ । ६] । “ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ” [मुण्ड० । २ । २ । ११] । “ एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ” [मुण्ड० २ । १ । १०] । तैत्तिरीयकम्—“ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्तसह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ” [तैत्ति० २ । १ । १] ।

काठके—“ नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ” [२ । २ । १३] । “ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभु-मात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” [काठ० १ । २ । २२] । “ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” [काठ० २ । १ । ४] । “ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवोषिकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ” [काठ० २ । ३ । १७] । “ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्यत वरान्निबोधत ” [काठ० १ । ३ । १४] । “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ” [काठ० १ । ३ । १५] ।

विष्णुपुराणे—विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मना ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
 अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या ईवेऽस्वस्थमिति या मतिः ।
 अविद्यातरुसंभूतं बीजमेतद्विधा स्थितम् ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ।
 अहमेव तदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥
 अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजेत् ।
 मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः ॥
 प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा ।
 तदा संसारिपान्थस्य याति मोहश्रमः शमम् ॥

श्रीशंकराचार्यसुरेश्वराचार्ययोर्वचनानि—

अनात्मभूते देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् ।
 साऽविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥
 ऐकात्म्याप्रतिपत्तिर्याऽस्वात्मानुभवसंश्रया ।
 साऽविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।
 तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिकारणम् ॥
 को जीवः कः परश्चाऽऽत्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा कथं तत्प्रतिपादयेत् * ॥

* इत उत्तरमेतदर्धं क. ग. पुस्तकयोः—सत्यमाह भवानत्र विगानं नैव विद्यते । इति ।

१ क. ग. स्वे च स्वामि° । २ क. ख ग. °मेतदितीत्यु° ।

हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिति ।
 अन्तःकरणतदवृत्तिसाक्षी चैतन्याविग्रहः ॥
 आनन्दरूपः सत्यः सन्निक नाऽऽत्मानं प्रपद्यसे ।
 सत्यानन्दस्वरूपं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहम् ॥
 चिन्तयाऽऽत्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ।
 रूपादिमान्यतः पिण्डस्ततो नाऽऽत्मा घटादिवत् ॥
 पृथिव्यादिमहाभूतविकारत्वाच्च कुम्भवत् ।
 एवमिन्द्रियदृङ्नाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ॥
 मनोबुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ।
 संघातोऽपि तथा नाहमिति दृश्यविलक्षणम् ॥
 द्रष्टारमनुमानेन निपुणं संप्रधारय ।
 देहेन्द्रियादयो भावा हानादिव्यापृतिक्षमाः ॥
 यस्य संनिधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ।
 अनापन्नविकारः सन्नयस्कान्तवदेव यः ॥
 बुद्ध्यादींश्चालयेत्प्रत्यक्सोऽहमित्यवधारय ।
 अजडात्मवदाभान्ति यत्सानिध्याज्जडा अपि ॥
 देहेन्द्रियमनःप्राणाः सोऽहमित्यवधारय ।
 अगमन्मे मनोऽन्यत्र सांप्रतं चास्थिरीकृतम् ॥
 एवं यो वेद धीवृत्तं सोऽहमित्यवधारय ।
 स्वप्नजागरिते सुप्तिं भावाभावौ धियां तथा ॥
 यो वेच्यविक्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ।
 घटावभासको दीपो घटादन्यो यथैक्षते ॥
 देहावभासको देही तथाऽहं बोधविग्रहः ।
 यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ॥
 * साक्षित्वमपि बोधत्वमविकारिण आत्मनः ।
 देहेन्द्रियमनःप्राणाहं कृतिभ्यो विलक्षणः ॥
 प्रोज्झिताशेषषड्भावविकारस्त्वंपदाभिधः ।
 त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिन्तयेत्पुनः ॥

* एतदर्थं न क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. ख. 'थेष्यते । २ ग. 'षसद्भाव' ।

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ।
 निरस्ताशेषसंसारदोषोऽस्थूलादिलक्षणः ॥
 अदृश्यत्वादिगुणकः पराकृततमोमलः ।
 निरस्तातिशयानन्दः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ॥
 सत्तास्वलक्षणः पूर्णः परमात्मेति गीयते ।
 सर्वज्ञत्वं परेशत्वं तथा संपूर्णशक्तिता ॥
 वेदैः समर्थ्यते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 यज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतिषु प्रतिपादितम् ॥
 मृदाद्यनेकदृष्टान्तैस्तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ ॥
 तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 विजिज्ञास्यतया यच्च वेदान्तेषु मुमुक्षुभिः ॥
 समर्थ्यतेऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 जीवात्मनां प्रवेशश्च नियन्तृत्वं च तान्प्रति ॥
 श्रूयते यस्य वेदेषु तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 कर्मणां फलदातृत्वं श्रूयते च श्रुतौ स्फुटम् ॥
 जीवानां हेतुकर्तृत्वं तद्ब्रह्मेत्यवधारय ।
 तत्त्वंपदार्थौ निर्णीतौ वाक्यार्थश्चिन्त्यतेऽधुना ॥
 तादात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोः ।
 संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ॥
 अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ।
 प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ॥
 अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ।
 इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ॥
 अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ।
 तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ॥
 पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिबोधने ॥
 लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थौ द्वावुपादाय प्रवर्तते ।
 हित्वा द्वौ शबलौ वाच्यौ वाक्यं वाक्यार्थबोधने ॥

यथा प्रवर्ततेऽस्माभिस्तथा व्याख्यातमादरात् ।
 आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ॥
 अन्तःकरणसंभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ।
 मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ॥
 परोक्षः शबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ।
 प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णते ॥
 विरुध्यते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते ।
 मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे ॥
 मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ॥
 सोऽहमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा* ।
 अहं ब्रह्मेतिवाक्यार्थबोधो यावद्दृढी भवेत् ॥

* नापरा । इत्युत्तरमयं ग्रन्थो घ. पुस्तके । शौनकः—

आमन्त्रितो यदा भिक्षुरन्यत्र प्रतिगच्छति । सप्तजन्म भवेच्छूद्रो दशजन्म नपुंसकः ॥
 देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः भूद्रो विडालकः । पशुम्लेच्छश्च चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥
 भिक्षाशी ज्ञाननिरतः संतुष्टश्च जितेन्द्रियः । वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो देवो विप्रः प्रकीर्तितः ॥
 अकृष्टफलमूलाशी वनवासरतः सदा । कुरुतेऽहरहः श्राद्धं मुनिर्विप्रः स उच्यते ॥
 एकाहारेण संतुष्टः स्वकर्मनिरतः सदा । ऋतुकालाभिगामी च स विप्रो द्विज उच्यते ॥
 अश्ववाहनतत्त्वज्ञः संप्रामं न परित्यजेत् । आरम्भनिरतः शूरो ब्राह्मणः क्षत्रिय(त्र) उच्यते ॥
 लोककर्मसु निरतः पशूनां परिपालकः । वाणिज्यकृषिकर्ता च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥
 लाक्षादितैलनीलीनां कौसुमभदधिसर्पिषाम् । दुग्धतकविक्रयी च स विप्रः शूद्र उच्यते ॥
 परकार्यविहन्ता च दाम्भिकः स्वार्थसाधकः । हलमेध अतिक्रूरो विप्रो मार्जार उच्यते ॥
 भक्ष्याभक्ष्यं समं यस्य वाच्यावाच्यं प्रियाप्रियम् । करोत्यगम्यागमनं कृतघ्नो ब्राह्मणः पशुः ॥
 धापीकूपतडागानामारामसुखवेश्मनाम् । विच्छेदने निरातङ्कः स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥
 देवद्रव्यगुरुद्रव्यपरदाररतः सदा । निष्ठुरः सर्वभूतानां विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥
 ईर्ष्यालुः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचाण्डाला जातिचाण्डालपञ्चमाः ॥ इति ।
 उदांच्याः कान्यकुब्जाश्च नागराश्चित्तपावनाः । गौतमीतीरवासाश्च इत्येते आर्यसंज्ञकाः ॥
 आभीराः कर्कटाश्चैव द्राविडा दाक्षिणास्तथा । अवन्तीतीरवासाश्च ब्राह्मणास्ते हि मध्यमाः ॥
 काञ्चीकौशलसौराष्ट्राः* कावेरीतीरवासिनः । (!) कौडकणोद्भूता नीचास्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

* पुस्तके तु घ्रा इत्यस्यानन्तरं काकपदमालिख्य तीरवासिन इति हरितालेन निष्कासितम्
 कावेरीति च उत्तरार्धारम्भे योजितम् ।

ज्ञानादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ।
 श्रुत्वाऽऽचार्यप्रसादेन दृढो बोधो यदा भवेत् ॥
 निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ।
 अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥
 इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं च निरञ्जनम् ॥
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेत् ।
 ब्राह्मण्याद्यात्मके देहेऽनात्मन्यात्मेति भावनात् ॥
 श्रुतेः किंकरतामेति वाङ्मनःकायकर्मसु ।
 दग्धाखिलाधिकारश्चेद्ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ॥
 वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिंकरः ।
 विदेहो वीतसंदेहो नेति नेत्यवशेषितः ॥
 देहाद्यनात्मदृक्तद्विद्विक्रियां वीक्षतेऽपि न ।
 अज्ञानमनिराकुर्वज्ज्ञानमेव न सिध्यति ॥
 विपन्ने कारकज्ञाने ज्ञानकर्म न ढौकते ।
 सकृत्प्रवृत्त्या यद्भाति क्रियाकारकरूपधृक् ॥
 अज्ञानमागमज्ञानं सांगत्यं नास्त्यतोऽनयोः ।
 वर्तमानमिदं याभ्यां शरीरं सुखदुःखदम् ॥
 प्रारब्धं पुण्यपापाभ्यां भोगादेव तयोः क्षयः ।

सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरं प्रारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते ।
 अतो यान्यप्रवृत्तफलान्यतीतानेकजन्मकृतानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसह-
 भावीनि च तान्येव सर्वाणि कर्माणि ज्ञानाग्निर्भस्मसात्कुरुत इति जीवन्मुक्ति-
 प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसामर्थ्यादवगम्यते । तथा च श्रुतिः—“ सचक्षुरचक्षुरिव
 सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव ”
 “ तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदम् ” [बृ०४।४।७]
 इत्याद्या ।

मनुः—यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्जनैः जनैः ।
 सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥

[अ० ६ श्लो० ८१-८२] विद्ययाऽविद्यया परिकल्पितभेदजातं व्युदस्या-
द्वयानन्दप्रकाशब्रह्मभावेन भवत्यवतिष्ठते यदा तदा भावेष्वब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेषु
निःस्पृहो भवतीत्यर्थः ।

महाभारते श्रीगितासु भगवद्रचनानि—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्जृम्भन्स्पृशञ्छिघ्नन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

छान्दोग्ये—“ आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
ह्येऽथ संपत्स्ये ” [६ । ३४ । २] इति । व्याससूत्रम्—“ भोगेन त्वितरे

क्षपयित्वा संपद्यते ” [अ० ४ पा० १ सू० १४] इति । उदाहृतश्रुतिस्मृति-
सूत्रेभ्यो ब्रह्मसाक्षात्कारवतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मशेषवशाच्छरीरेन्द्रियादे-
र्विदेहकैवल्यप्राप्तिपर्यन्तमवस्थानं भवतीत्यवगम्यते ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकविश्वेश्वरसरस्वतीविरचिते परमहंसपरि-
व्राजककर्मसंग्रहे ज्ञानान्तरङ्गधर्मसंग्रहः प्रथमः ।

=====

*ननु अस्ति चेदाश्रमोचितधर्मेष्वधिकारो यतेस्तर्हि तदङ्गभूताभ्यां शिखा-
यज्ञोपवीताभ्यां भवितव्यमेव । मैवम् । बहिर्भूतशिखायज्ञोपवीताङ्गभावेऽपि
सामगस्य ब्रह्मचारिणः शिखाभावेऽपि वचनात्कर्मण्यधिकारवदधिकारोपपत्तेः ।
आन्तरशिखायज्ञोपवीतसद्भावाच्चाधिकारोऽस्त्येव । तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः-

ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥

अग्रेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।

स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥ [ब्रह्मो० ख० ३] ।

आरूणी श्रुतिः—“ खल्वहं ब्रह्मसूत्रं सूचनात्सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेवेति विद्वां-
स्त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं वेद ” [ख० ३] इति ।

अत्रिः—ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं कायशोधनम् ॥

मैत्रायणी श्रुतिः—“ अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमा-
ददीत ” इति ।

* अधोलिखितो ग्रन्थो नन्वित्यतः प्राक् ग. घ. पुस्तकयोर्दृश्यते—

मनुरपि—अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ।

विष्णुधर्मास्मृतेऽपि—

अहोरात्रे न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहे यदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इतीदमपि ग्रस्तास्तविषयम् । चन्द्रसूर्यग्रहे नायात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । रोहिर्विमुक्तिं ज्ञात्वा ये
स्नात्वा कुर्वन्ति भोजनम् ।

गालवोऽपि—यन्निरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिः । कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोशतः ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । नोपवासं गृही कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयात् ॥

सायाहने संगवेऽश्रीयाच्छारदे रंगवाद्धः । मध्याह्ने परतोऽश्रीयान्नोपवासो रविग्रहे ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।
विद्वान्यज्ञोपवीती स्याद्यज्ञस्तं यज्विनं विदुः ॥

इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा नीरैः सर्वत्रावस्थितैः
कार्यं निर्वर्तयेदिति । अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय भगवन्तमात्मत्वेन स्मृत्वा मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं विधिवत्कुर्यात् । तत्र च बह्वृचपरिशिष्टे—

ततश्च दिशि नैर्ऋत्यां कर्णसूत्र उदङ्मुखः = ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्त्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीबोच्छ्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ इति ।

कर्णसूत्र इत्येतद्गृहस्थादिविषयम् । अन्यत्साधारणम् । तृणैरयज्ञियैः ।
तृणग्रहणमुपलक्षणार्थम् ।

तिरस्कृत्य चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ठं तृणानि वा ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥
उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
रात्रौ तु दक्षिणे कुर्यादुभे संध्ये दिवा यथा ॥ इति ।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां प्रति च द्विजम् ।
मेहान्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥

न मेहनं कुर्याद्भस्मनि न गोमये न च गोष्ठे नोप्ते न शाड्वलोपजीव्य-
च्छायासु ।

शतहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाश्रयात् ।
शतद्वयं पुरीषे तु तीर्थे चैव चतुर्गुणम् ॥
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधाभयेषु च ॥

= उदङ्मुख इत्युत्तरं घ. पुस्तके ' दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ' इति श्लोकार्धं
विद्यते ।

१ ग. न मूत्रे मेहनं कुर्याद्भस्मनि गोमये न च । उपजीव्यस्थयान्नो (?) च गोष्ठे नोप्ते न
शाड्वले । श ।

याज्ञवल्क्यः-गृहीतशिश्रश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

उद्धृताभिरिति जलान्तःशौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाभ-
पिणां साधारणमिदं शौचम् । मृत्संख्यादिनियमस्त्वदृष्टार्थः ।

भरद्वाजः-अपकृष्य च विष्णूत्रे काष्ठलोष्ठृतृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः ॥

अत्रिः-शुद्ध्यर्थं च त्रिभिः काष्ठैस्तृणैर्वाऽपि निकर्षयेत् ।

यस्मिन्देशे च यत्तोयं या च यत्र च मृत्तिका ॥

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ।

विष्णुपुराणे-वल्मीकमूषकोत्खातां मृदं चान्तर्जलात्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च मृदं शौचे विवर्जयेत् ॥

विष्णुः-अन्तःप्राण्यैवपन्नां च हलोत्खातां च नाऽऽहरेत् ।

मनुः-आहृतामन्यशौचार्यं वालुकां पांशुरूपिणीम् ॥

न मार्गान् श्मशानाच्च नाऽऽदद्यात्कुड्यतः क्वचित् ।

यमः-आहरेन्मृत्तिकां प्राज्ञः कूलादसिकता तु या ॥

कूलग्रहणमुपलक्षणम् । शुचिदेशात्तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जितेति ज्ञाता-
तपवचनात् । कपिलः-चतुरङ्गुलमृत्तिकाखननपरिग्रहे न दोष इति ।

यमः-उभे मूत्रपुरीषे तु पूर्वं गृहीत मृत्तिकाम् ।

पश्चाद्गृह्णाति यो विप्रः सचैलो जलमाविशेत् ॥

तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ।

पैठीनसिः-अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानमिति ।

उदकपात्राभावे तीर्थेऽपि शौचमुक्तमादित्यपुराणे-

रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतैः ।

पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

मनुः-यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्धारि देयं स्यात्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

उद्धृताभ्यां मृज्जलाभ्यां गन्धलेपक्षयकरं शौचं विधायादृष्टार्थं संख्या-
पूरणं च कुर्यात् ।

शातातपः—एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
 मूत्रशौचं समाख्यातं शुके तद्द्विगुणं स्मृतम् ॥
 [× अत्र पादयोः सकृन्मृत्तिकेत्यपि बोध्यम् ।]

दक्षः—लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वं पूर्यते यथा ॥
 दातव्यमुदकं तावन्मृदभावो यथा भवेत् ।
 एका लिङ्गे तिस्रो वाम उभयोर्द्वे तु मृत्तिके ॥
 पश्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।
 एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् ।
 अर्धप्रसृतिमात्रा च प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
 द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ।
 वामे करे मृदादेया अर्धामलकसंमिता ॥
 उभयोर्हस्तयोर्देया पादामलकसंनिभा ।

मनुः—एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ॥
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ।
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥
 त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ।
 [+ अत्र पादयोस्तिस्त्रो मृत्तिका इत्यपि बोध्यम् ।]

अत्र वसिष्ठेन शौचमुक्तं वेदितव्यम् । ततश्चाऽऽश्रमभेदेन द्वैगुण्याद्यभिधानं तद्विषयमेव । एतदिति सर्वनाम्ना प्रकृतस्यैव परामर्शात् ।

द्वैगुण्यादि च संख्यापेक्षं न परिमाणापेक्षं तस्या एव प्रकृतत्वात् । पादशौचे चैकैव मृत् । एकैव पादयोर्देयेति ब्रह्मपुराणवचनात् । यत्त्वत्र हारीतवचनं तिस्रभिः पादौ पक्षालयेदिति तल्लेपशङ्कनयामिति वेदितव्यम् । पश्चापाने दशैकस्मिन्नित्यादिसंख्याविशेषपक्षौ शक्यपेक्षया विकल्पितौ विज्ञेयौ ।

मूत्रशौचं पुरस्कृत्य बृहच्छौचं समाचरेत् ।
 पश्चाच्च पादशौचं तु शौचविद्भिर्रुदाहृतम् ॥

× धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते । + धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः । क. ख. ग. पुस्तकेषु नास्ति ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सिता ।

दक्षः— यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि = ॥

देवलः— धर्म्यं वै दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् + ॥

[× अयं च नियमः स्वस्थे कारणादुभयक्रिया । इति ।

कारणाद्दस्तरोगादिनिमित्तात् । उभयक्रिया । एकेनैव हस्तेनोभयसाध्य-
क्रिया कर्तव्येत्यर्थः]

ततो मूत्रपुरीषस्य स्पर्शशङ्कापनोदाय कटिशौचं कुर्यात् । तत्र विष्णुः—
' नाभेरधस्ताद्बाहुषु च कायिकैर्मलैः सुरादिभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं
प्रक्षाल्याऽऽचान्तः शुध्येत् ' इति । ततो धौतं कौपीनं परिधाय द्वादशगण्डूषपूर्-
वकमाचम्य षट् प्राणायामान्कुर्यात् ।

तथा च संप्रदायविद्वचनम्—

वासित्वा धौतकौपीनं गण्डूषान्द्वादशाऽऽचरेत् ।

आचम्य प्रयतो भूत्वा प्राणायामान्षडाचरेत् ॥

केवले तु लघुशौचे विशेषः—

षट् गण्डूषांस्ततः कृत्वा प्राणायामत्रयं चरेदिति ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

वृद्धशातातपः—मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥

अप्रयतोऽशुचिः । भक्षयेदिति दन्तसंबन्धादुपचारेण दन्तान्वर्षयेदित्यर्थः ।
अन्ये तु भक्षयेच्चर्वयेन्मुख्यार्थे वाधकाभावात् । भक्षणं च दन्तकाष्ठाग्रस्य
प्रशिथिलावयवतापादनपर्यन्तं न तु निगरणम् । तथा च विष्णुः—

= घ. पुस्तके समासे—चौरव्याघ्रादिसंकुले पथि । + प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया ।
दन्तधावनमृच्छौचे जपे भिक्षान्त एव च । निद्रादौ पृष्ठके च प्राणायामोऽन्यदाचरेणाकार (?) । इत्ययं
ग्रन्थः शोधयेदित्युत्तरं ख. पुस्तके । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते ।

कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम् ॥

सकूर्चं चूर्णिताग्रं यथा भवति तथा भक्षयेदित्यर्थः । एतदन्तधावनं प्रातः
संध्यायाः प्राक् ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

नारदः—खदिरश्च करञ्जश्च करवीरकदम्बकौ ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥

जम्बूनिम्बकचूताश्च कदम्बो लोध्रचम्बकौ ।

बर्दरी तिन्दुकस्त्वैते प्रशस्ता दन्तधावने ॥

कोविदारः करञ्जश्च कूटजः प्लक्षमालती ।

सालोऽङ्गोलः प्रियङ्गुश्च तमालः शाक एव च ॥

आम्रातकोऽरिमेदश्च प्रशस्ताऽन्येऽपि ये द्रुमाः ।

वज्र्यानि शालमलीपीलुर्भव्यकिंशुकतिन्दुकाः ॥

अरिष्टोऽक्षः पारिभद्रो गुग्गुलुस्तिन्तिडी तथा । इति ।

विहितानामलाभेऽनिषिद्धा एव ग्राह्या न तु निषिद्धाः ।

परिमाणमुक्तं नृसिंहपुराणे—

अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथ वा तेन दन्तान्विशोधयेत् ॥

विष्णुः—द्वादशाङ्गुलकं विप्रैः काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविद्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥

कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमत्रणम् ।

कनिष्ठाकाग्रवत्स्थूलं कूर्चाग्रं सत्त्वैकपर्वकम् ॥

दन्तधावनं चाग्रेणैव कर्तव्यम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् । इति वचनात् ।

परिजप्य च मन्त्रेणेत्युक्तत्वात्—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

रह्य प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

* अत्र संधिरार्षः ।

इत्यनेन वा प्रणवेन वा काष्ठमभिमन्त्र्य दन्तधावनं कुर्यात् ।
 प्राङ्मुखश्चोपविष्टस्तु भक्षयेद्वाग्यतो नरः ।
 प्रक्षाल्य च शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ॥
 प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च संत्यजेत् ।

अमां वर्जयित्वा दन्तधावनं सदा कार्यम्—

अमावास्यामृते प्रातर्भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

अमावास्यां तु नाश्नीयाद्दन्तकाष्ठं कथंचन ॥

नृसिंहपुराणे—अलाभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धे तथा दिने ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥

प्रतिषिद्धे दिने श्राद्धादित्यवासरदौ भस्मना दन्ताञ्जिह्वां च संशोध्य
 गण्डूषान्कुर्यादित्यर्थः । लोष्टादिना तु न शोधयेत् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

इष्टकालोष्टपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

यमः—मध्याह्नस्नानवेलायां यो भक्षेद्दन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

एवं दन्तधावनं विधाय द्वादशभिर्गण्डूषैर्मुखं संशोधयेत् । दशद्वादशगण्डू-
 षैरङ्गिः संशोधयेन्मुखम् । इति वचनात् । ततो भस्मस्नानं कृत्वा वासुदेवं
 विचिन्तयेत् । उक्तं च शिवगीतासु—

मदात्मा मन्मयो भस्म गृहीत्वा ह्यग्निहोत्रजम् ।

तेनोद्धूल्य तु सर्वाङ्गमग्निरित्यादिमन्त्रतः ॥

चिन्तयेत्स्वात्मनीशानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।

एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ॥

अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म ।
 व्योमेति भस्म । सर्वे ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षुषि भस्मानीत्य-
 भिमन्त्र्य प्रणवेन सर्वाङ्गेषु निक्षिपेत् । तत्राऽऽरुणी श्रुतिः—“त्रिसंध्यादौ
 स्नानमाचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत्” [ख० २] इति ।

व्यासः—प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

भिक्षूणां तु त्रिषवणमेकं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

सर्वे वाऽपि सकृत्कुर्युरशक्तौ चोदकं विना ।
 अशिरस्कं भवेत्स्नानमशक्तौ कर्मणां सदा ॥
 आर्द्रेण वाससा वाऽपि पाणिना वाऽपि मार्जनम् ।
 चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ॥
 यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्बुसदृशः स्मृतः ।
 उषस्युषसि यत्स्नानं संध्यायामुदिते रवौ ॥
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—पृथिव्यां यानि तीर्थानि तेषां स्नानस्य यत्फलम् ।
 विष्णोः पादोदकं मूर्ध्ना दधत्सर्वमवाप्नुयात् ॥

स्कन्दपुराणे—अयमेव परो धर्मस्त्विदमेव परं तपः ।
 इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत् ॥
 स चैवावभृथस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।
 विष्णुपादोदकं कृत्वा शङ्के यः स्नाति मानवः ॥
 यतिपादोदकं राजन्हन्ति पापं पुराकृतम् ।
 सप्तजन्मार्जितं सद्यः श्रद्धया शिरसा धृतम् ॥

बौधायनः—संध्यासु स्वमात्मानं प्रज्ञया च संधत्ते । यश्चिन्तयते वाऽप्यभि-
 वर्धयते तस्माद्भयानमेव संधयोपासनमिति ।

प्रातर्मध्यंदिने काले स्नानं विधिवदाचरेत् ।
 शौचमाचमनं चैत्रं संध्याध्यानमतन्द्रितः ॥
 उत्थायापररात्रे तु विष्णूत्रे विधिनोत्सृजेत् ।
 शौचं कृत्वा य आचम्य तदा स्तोत्रादिकं जपेत् ॥
 शयनादुत्थितो यस्तु कीर्तयेन्मधुसूदनम् ।
 कीर्तनात्तस्य पापानि शममायान्त्यशेषतः ॥

अथ दण्डं मुद्रासहितं गृहीत्वा स्नानार्थं गच्छेत् । तथा च संप्रदायविदः—
 नागमुद्रा त्वधो धार्या धेनुमुद्रा तु मध्यतः ।
 तृतीये दण्डभागे तु धार्या परशुमुद्रिका ॥
 तस्या उपरि संधार्या शङ्खमुद्रा तु वैष्णवी ।

* धेनुमुद्रायां विशेष उक्तः—

* भागद्वयं विहायोर्ध्वं + चतुरङ्गुलमानतः ।

दण्डं कार्पाससूत्रेण वेष्टयेत्संप्रदायतः × ॥ इति ।

तत एवंविधं दण्डं दक्षिणकरे गृहीत्वा वामांसे वस्त्रं कृत्वा गुरोर्दक्षिण-
भागे स्थित्वा गुरुमभिवन्द्य तदनुज्ञां प्राप्य गच्छेत् ॥ उक्तं च—

अभिवन्द्य गुरुञ्ज्येष्ठान्देवादीन्परिगृह्य च ।

द्वाराद्बहिर्वाग्मपादौ दण्डमूलं पुरो दधत् ॥

ततो निर्गत्य विप्रादीन्दृष्ट्वा दक्षिणतो व्रजेत् ।

ततो जलाशयं गत्वा गुरुञ्ज्येष्ठान्विलोक्य च ॥

तेषामधःप्रदेशे तु शुचौ देशे कमण्डलुम् ।

संस्थाप्य वामवस्त्रं च कृत्वा विष्णुं स्मरेज्जले ॥

ततो दण्डस्य मूलेन तथाऽग्रेण स्पृशेज्जलम् ।

कुर्याज्जलस्य च दिशां देवानां वन्दनं क्रमात् ॥

ततो गुरुणां ज्येष्ठानां यतीनां वन्दनं क्रमात् ।

ततः संस्थापयेद्दण्डमूर्ध्वाग्रं जलमध्यतः ।

अथ वा शुचिवस्त्रादौ स्थापयेत्प्रागुदङ्मुखम् ॥

ततो मृदं समानीय यथोक्तां शुचिदेशतः ।

प्रक्षाल्य तीरे संस्थाप्य कुर्याद्भागत्रयं ततः ।

तत एकेन भागेन पादशौचं समाचरेत् ॥

आचम्यान्येन भागेन कटिशौचं समाचरेत् ।

जलान्तस्तिष्ठभिर्मृद्भिः कटिं प्रक्षालयेत्ततः ॥

कौपीने तिष्ठभिर्मृद्भिः पुटे प्रत्येकमेव तु ।

गृहस्थस्य च यच्छौचं तत्कार्यं यतिना ततः ॥

आचम्य विधिना पश्चात्प्राणायामत्रयं चरेत् ।

ततस्तु क्षालयेत्सम्यङ्मृज्जलाभ्यां कमण्डलुम् ॥

वामहस्तस्य पृष्ठे तु संस्थाप्य स्नानमृत्तिकाम् ।

* घ. पुस्तके समासे—भागद्वयं मध्यमभागस्य भागद्वयम् । + घ. पुस्तके समासे—ऊर्ध्वं मध्यमभागस्य तृतीयभाग इत्यर्थः । × घ. पुस्तके तु—संप्रदायत इतीत्यस्थानन्तरम् “ द्विर्यज्ञो-
पवीतं च ग्रन्थिमध्ये तु कारयेत् । षडङ्गुलप्रमाणं वै बन्धयित्वा तु यत्नतः । श्वेतसूत्रं भवेशत्र ब्रह्म-
मुद्रा प्रकीर्तिता ” इति वर्तते । ॥ गच्छेदित्युत्तरं ख. पुस्तके—मृदा स्नानं न कुर्वति विधिः संस्था-
प्येष्टे च । नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भौमाकेवारयोः । इति ।

दण्डं कमण्डलुं चैव स्पृष्ट्वाऽऽचामेद्यथाविधि ॥
 वामवक्त्रं ततो दण्डे स्थाप्यं यद्वा शुचिस्थले ।
 दक्षिणोरौ स्नानमृदं संस्थाप्य विभजेन्निधा ॥
 चुलुके जलमादाय तद्दामेन पिधाय च ।
 प्रणवेन द्विषद्द्वारमभिमन्त्र्य च तेन ताम् ॥
 संप्रोक्ष्य प्रणवेनैव द्विषद्केनाभिमन्त्रयेत् ।
 ततः प्रथमभागात्तु गृहीत्वा स्वल्पिकां मृदम् ॥
 करावालिप्य सूर्याय प्रदर्श्य क्षालयेत्करौ ।
 पुनः किञ्चित्समादाय हस्तयोरुपलिप्य च ॥
 सूर्याय दर्शयित्त्वोर्ध्वमुखं कक्षौ विलेपयेत् ।
 जलेनाधोमुखं कक्षौ समालिप्य जलं स्पृशेत् ॥
 एवं वारत्रयं कुर्यात्कक्षयोरुपलेपनम् ।
 द्वितीयात्किञ्चिदादाय हस्तयोरुपलिप्य च ॥
 सूर्याय दर्शयित्वा तु लिम्पेद्भालभुजौ हृदम् ।
 जलं स्पृशेत्ततश्चैव किञ्चिदादाय मृत्तिकाम् ॥
 हृदयमारभ्य चाऽऽ नाभेरालिप्य सलिलं स्पृशेत् ।
 पुनश्चैव समादाय पृष्ठमारभ्य लेपयेत् ॥
 आपादात्तु जलं स्पृष्ट्वा दक्षिणेन करेण तु ।
 तृतीयं भागमादाय वामेनोरु विशोधयेत् ॥
 गङ्गायां तन्मुखोऽन्यत्र सूर्यदेवादिसंमुखः ।
 यस्य प्रसादादित्यादिमन्त्रेण त्रिर्नमेद्गुरुम् ॥
 ततो दक्षिणभागे तु स्थित्वा वन्देत् तं गुरुम् ।
 ज्येष्ठानां वन्दनं कृत्वा ज्येष्ठानुक्रमतः पुनः ॥
 ततस्तान्दक्षिणे कृत्वा वामहस्तेन दक्षिणम् ।
 पादं स्पृष्ट्वा विशेषतोयं नाभिदघ्नं शनैः शनैः ॥
 प्रवाहाभिमुखो नद्यामन्यत्र रविसंमुखः ।
 त्रिर्निमज्ज्य मृदं स्कन्धे संस्थाप्य प्रागुदङ्मुखः ॥
 आचम्य द्विस्त्रिराचम्य प्रणवैः प्रोक्ष्य मन्त्र्य च ।
 मृत्तिकां पूर्ववत्तां च स्कन्धादादाय हस्तयोः ॥
 उपलिप्याथ सूर्याय चक्षुषोर्वा प्रदर्शयेत् ।

ललाटबाहुहृदयं क्रमेणैव विलेपयेत् ॥
एवं वारत्रयं कृत्वा गृहीत्वा शेषमृत्तिकाम् ।
प्रणवेनाप आलोडय कुर्यात्षड्वारमज्जनम् ॥
द्विराचम्य त्रिराचम्य प्राणान्पश्चाद्यथाविधि ।
न्यासादि कृत्वा प्रणवं जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
अथ वाऽपि यथाशक्ति ततो ब्रह्मानुचिन्तयेत् ।
नाम्नां तु केशवादीनामेकैकं नाम संस्मरेत् ॥
उक्त्वा द्वादशवारं तु शिरोवदनबाहुषु ।
हृदये च निषिञ्चेत्तु त्रिस्त्रिः शङ्खाख्यमुद्रया ॥
जलेन तिलकं कृत्वा द्विराचमनपूर्वकम् ।
ततस्तु तर्पणं कुर्याद्भृत्वा गुरुसमीपतः ॥
तेषां पादोदकं सिञ्चेच्छिरस्यादौ तु पूर्ववत् ।
ततस्तु त्रिः पिबेदेवं विष्णोः पादोदकेन च ॥
ततः प्रक्षाल्य कौपीनं निष्पीड्य परिधाय च ।
ऊरू प्रक्षाल्य मृत्तोयैर्हस्तौ प्रक्षालयेन्मृदा ॥
एकं पादं स्थले कृत्वा द्विराचम्य यथाविधि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा द्विषड्वाराभिमन्त्रितैः ॥
जलैः संप्रोक्ष्य वस्त्रादीनङ्गं वस्त्रेण मार्जयेत् ।
ज्येष्ठानां संनिधौ विद्वानुपविश्य तु मार्जनम् ॥
कण्ठादूर्ध्वं यतिः कुर्यादितरत्र यथासुखम् ।
मुखं त्वष्टगुणेनाऽऽदौ प्रादक्षिण्येन मार्जयेत् ॥
शिरश्चतुर्गुणेनैवमा नाभेर्द्विगुणेन तु ।
एवमेकगुणेनैव पादपर्यन्तमार्जनम् ॥
कौपीनसहितं दोरमादौ बध्नीत वाग्यतः ।
कौपीनमङ्गवस्त्रं च जले चाऽऽप्लुत्य निक्षिपेत् ॥
वामवस्त्रं ततः कृत्वा विसृष्टे चाङ्गवस्त्रके ।
कौपीने मृज्जले क्षिप्त्वा पादौ प्रक्षालयेन्मृदा ॥
तत आचम्य विधिवन्प्राणायामान्षडाचरेत् ।
अज्ञानकृतहिंसादिप्रत्यवायनिवृत्तये ॥
अथोर्ध्वपुण्ड्रं तर्जन्या कुर्यात्स्थानत्रये यतिः ।

१ ख. त्रिभिः श° । २ क. °म् । कुर्यात्प्रणामं विधिवद्प्र° । ख. °म् । कुर्यादङ्गवस्त्रं च गत्वा ।
३ घ. °विश्याङ्गमा° । ४ क. ग. °ले चोत्प्लुत्य ।

प्रथमं धारयेन्मूर्ध्नि प्रणवस्याऽऽद्यमात्रया ॥
 द्वितीयया ललाटे तु हृदये च तृतीयया ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा ऋष्यादिन्यासपूर्वकम् ।
 प्रणवार्थानुसंधानं पञ्चीकरणपूर्वकम् ।
 संध्यां तु विधिवत्कुर्यात्किञ्चित्कालं समाहितः ॥
 अष्टोत्तरशतं वाऽपि सहस्रं वाऽष्टसंयुतम् ।
 प्रणवं तु जपेत्पश्चात्प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
 ततो न्यासं विधायाम्बु पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
 संचिन्त्य सगुणं विष्णुं तत्र पञ्चोपचारतः ॥
 संपूज्य तर्पयेत्तत्र तारेणाष्टोत्तरं शतम् ।
 ततो दक्षिणहस्तस्थं तोयं द्वादशवारतः ॥
 अभिमन्त्र्य शिरः प्रोक्ष्य तथाऽन्यदभिमन्त्रितम् ।
 जलं पिबेदथाऽऽचम्य दोरं प्रक्षालयेन्मृदा ॥
 अङ्गवस्त्रं च घटिकां तयोः कृत्वा यथाविधि ॥
 वामहस्तस्य पृष्ठे तु संस्थाप्याऽऽचमनं चरेत् ।
 आर्द्रमुद्रां ततो बद्ध्वा दण्डं मूले तु तर्पयेत् ॥
 ततो दण्डस्य * मूले तु प्रणवेनैव तर्पयेत् ।
 द्विषड्वारं तथाऽग्रे तु तर्पयित्वा समुत्थितः ॥

अन्ये तु—त्रिस्त्रिवारेण देवर्षीन्दिण्डाग्रे त्रिः पितृस्ततः ।
 तत उत्थाय दण्डस्य मूलाग्राभ्यां स्पृशेज्जलम् ॥
 जलदिग्गुरुवृद्धानां वन्दनं च यथाक्रमम् ।
 कृत्वाऽभिषेकं देवस्य ततो यायान्मठं प्राप्ति ॥
 देवं संस्थाप्य विधिवद्दुर्वादीनभिवादयेत् ।
 शोषणायाङ्गवस्त्रादि प्रसार्य च शुचिस्थले ॥
 प्रागग्रमुदगग्रं वा दण्डं नभसि धारयेत् ।

ततः पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य शुचिदेशे विष्णुपूजाप्रणवजपश्रवणादि
 कुर्यात् । तथा च संप्रदायविदः—

गुरुपादिष्टमार्गेण न्यासध्यानादि वाऽऽचरेत् ।
 स्वयं पतिततुलसीपत्राद्यैः स्वाहृतैर्यतिः ॥

गन्धपुष्पाद्युपचारान्कृत्वा सुस्थित आसने ।
जपमालां गृहीत्वा तु प्रणवार्थमनुस्मरन् ॥
जपेद्द्वादशसाहस्रं प्रणवस्य प्रयत्नतः ।
सहस्रं श्रवणार्थं तु योगाभ्यासी शतं जपेत् ॥
निर्विकल्पसमाधिस्तु न जपेत्किंचिदद्वयात् ।

[* अथ जपनिवेदनमन्त्रः—

ॐ पुण्डरीकाक्ष विश्वात्मन्मन्त्रमूर्ते जनार्दन ।
गृहाणेमं जपं नाथ मम दीनस्य शाश्वत ॥

इत्यनेन जपं निवेदयेत्]

नारदवचनम्—भिक्षाटनं जपो ध्यानं स्नानं शौचं सुरार्चनम् ।
कर्तव्यानि षडेतानि यतीनां नृपदण्डवत् ॥

सुरार्चनमित्यनेन विष्णोः = शिवस्यार्चनमुच्यते । तयोरेव ज्ञानमोक्षप्रदातृ-
त्वात् । तथा च शौनकः—

आरोग्यं भास्करादिच्छेदनमिच्छेद्दुताशनात् ।
ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न सा क्रतुशतैरपि ॥

कात्यायनः—त्रिकालमेककालं वा पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।

व्यासः—अन्यैरानीतकुसुमैरर्चयेज्जगदीश्वरम् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैर्नार्चयेद्भक्तिमान्यतिः ॥

पकं तु तुलसीपत्रं च पुष्पं पर्युषितं च यत् ।

आनीय तत्प्रयत्नेन पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

भावपुष्पैर्यजेद्योगी बाह्यैर्वा श्रद्धया शिवम् ।

तदर्थं पुष्पहिंसायां न भवेद्विसंक्रान्तः क्वचित् ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते । = घ. पुस्तके समासे—शिवपदं बाणलिङ्ग-
परम् । च. पुस्तके समासे—पुष्पं पर्युषितमिति मुनिपुष्पादिविषयम् । तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गङ्गा-
वारि न दुष्यतीत्यादिवाक्येन तेषां पर्युषितत्वाभावप्रतिपादनात् । ॐ घ. पुस्तके समासे—न भवे-
द्विसंक्रान्तः क्वचिदित्यनेन देवार्थं तुलसीपुष्पादिच्छेदेऽपि यतेदोषो नास्तीति प्रतिपादितं भवति ।

विष्णोः पादोदकं जुष्टं * नैवेद्यस्य च भक्षणम् ।
निर्माल्यं शिरसा धार्यं महापातकनाशनम् ।
यादि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ॥
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।
कृष्णालयसमीपस्थान्कृष्णदर्शनलालसान् = ॥
चाण्डालान्पतितान्ब्रात्यान्स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ।

पात्रे—यः पूजयेद्धरिं चक्रे शालग्रामसमुद्भवे ।
राजसूयसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरम् ॥
महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मन्थस्थाने प्रकाशते ।
यथा तथा हरिव्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥
विना तीर्थैर्विना दानैर्विना यज्ञैर्विना भैरवैः ।
मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्रामशिलार्चनात् ॥
शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ।
कैकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

कपिलः—प्रातःस्नाने त्वशक्तश्चेत्कापिलं स्नानमाचरेत् ।
तत्राप्यसामर्थ्ययुक्ते मन्त्रस्नानं विधीयते ॥
नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।
जलार्द्रकर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतम् ॥
सायंप्रातरसामर्थ्ये सायमेवाथवा पुनः ।
परिवर्त्य च कौपीनं मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

पाराशरः—चक्षुरोगी शिरोरोगी कण्ठरोगी कफाधिकः ।
कण्ठस्नानं प्रकुर्वीत शिरःस्नानफलं लभेत् ॥
कालदोषादिसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ ।
ऋषिभिस्तु तदा ज्ञात्वा मन्त्रैर्दिष्टं तु मार्जनम् ॥
आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य च वारुणम् ।
आपो हि ष्ठेति ब्राह्मं च वायव्यं रजसा गवाम् ॥
यत्तु सातपवर्षं हि तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।
स्नानान्येतानि चाऽऽपत्सु व्याधितस्योदकं विना ॥

* घ. पुस्तके समासे-विष्णुनैवेद्यभक्षणं चान्यसमर्पितनैवेद्यभक्षणविषयम् । = घ. पुस्तके समासे—ष्णंसेवार्थसागतानिति वा पाठ इत्युक्तम् ।

* स्नानेऽप्यशक्तः स्नायीत नित्यमुष्णेन वारिणा ।
तैलाभ्यङ्गो न दुष्येत त्रिणिनां वातरोगिणाम् ॥

अत्रिः—स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं नियमाः स्युस्त्रिदण्डिनाम् ।
नैतत्परमहंसानां मुक्तानामात्मदर्शिनाम् ॥

मेधातिथिः—स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।
हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥

अथाऽऽचमनविधिस्तत्र दक्षः—

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
= संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।
गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमात्रं जलं पिबेत् ॥
तन्न्यूनं तु सुरापानमधिकं रुधिरं भवेत् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्ब्राह्म चाग्रेण संस्पृशेत् ।

शङ्कः—प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च संस्थाप्य चरणौ भुवि ।
संनिबद्धकच्छशिखः स्मृत्वा चैवेष्टदेवताम् ॥
दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः ॥
ब्रह्मतीर्थेन दैवेन न पित्र्येण कदाचन ।
पीत्वा तु हस्तौ प्रक्षाल्य पादावोष्ठावलोमकौ ॥
वारिणाऽङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
तिष्ठभिर्मध्यमाभिर्वा सर्वाभिर्वारिणा स्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्ब्राह्म चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

अपः स्पृशेत्तु सर्वत्र मध्ये मध्ये विधानतः ।
अशक्तस्त्रिंशत्तुर्वाऽपि पीत्वा प्रक्षालयेत्करम् ॥
मुखं प्रमृज्य विधिवन्नाभिं चैव तु संस्पृशेत् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च नाऽऽचामेच्चर्मवारिणा ॥
वानप्रस्थो गृहस्थश्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

यान्नवल्क्यः—अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

शुचावशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे देश इत्युपानच्छत्रशयनासनादिनिषेधः । उपवि-
ष्टोऽधः स्थितो न शयानः प्रह्वो गच्छन्वा । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिग-
न्तरनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मात्पादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्य-
माणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालमाश्रमान्तरगतोऽपि । उपस्पृशेदा-
चामेत् । कथम् । अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

कनिष्ठाबास्तर्जन्याश्चाङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्याग्रं प्रजापतिपितृ[ब्रह्म]देव-
तीर्थानि यथायथं वेदितव्यानि ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।
अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि च्छिद्राण्यूर्ध्वकाय-
गतानि घ्राणादीन्यद्भिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंसृष्टाभिः । पुनरद्भिरिति-
ग्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि—प्रकृतिस्थाभिर्गन्ध-
रूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः । फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां
शूद्राद्यावर्जितानां च निषेधः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुद्ध्येरन्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

यमः—अपः परन्वस्पर्ष्टा यथाऽऽ(द्या)चामति वै द्विजः ।
सुरां पिबति वा रक्तं यमस्य वचनं तथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यः पिबेद्ब्राह्मणो जलम् ।
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
 करकालाबुकाष्ठेन ताम्रपर्णपुटेन च ÷ ।
 स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥
 अलाबुदारुपर्णेन नारिकेलैः कपित्थकैः ।
 तृणकाष्ठजलाधारैरन्यान्तरितमृन्मयैः ॥
 वामेनोद्धृत्य वाऽऽचामेदन्यदातुरसंभवे ।

भविष्यपुराणे—सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा द्विजः ।
 ऊष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेद्वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य वा शिरः ॥
 न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान्स्पृशन् ।
 न हसन्नैव संजल्पन्नाऽऽत्मानं नैव वीक्षयन् ॥
 केशान्नीवीमधःकायं स्पृशन्न धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करम् ॥

गोभिलः—जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति ।

पैठीनसिः—अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति । बहिरुदक आचा-
 न्तो बहिरेव शुद्धः स्यात्तस्मादन्तरेकं पादं बहिरेकं कृत्वाऽऽचामेत्सर्वत्र शुद्धो
 भवति । बौधायनः—पादप्रक्षालनशिष्टेन नाऽऽचामेद्यद्याचामेद्भूमौ स्नावयित्वा
 वाऽऽचामेत् । भूमौ स्नावणं वज्र्योदकमात्रोपलक्षणम् ।

यमः—तावन्नापः स्पृशेद्विप्रो यावद्दामेन संस्पृशेत् ।
 वामे हि द्वादशाऽऽदित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥
 शौचशेषं पादशेषं पीतशेषं तथैव च ।
 मद्यतुल्यं तु तत्तोयं पर्युक्षकरणं विना ॥

आचमननिमित्तानि मनुः—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।
 पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

÷ ख. पुस्तके ताम्रपर्णपुटेन चेत्युत्तरम्—आसनं शयनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः । आत्मनः
 शुचिरेतानि परेषामशुचिर्भवेत् । इत्ययं श्लोको वर्तते ।

ब्रह्मपुराणे—अधोवर्णस्य संलापे सुप्ते वा दन्तधावने ।

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥

अधोवर्णश्चाण्डालादिः । यमः—

उत्तीर्योदकमाचामेद्देवतीर्थे तथैव च ।

हारीतः—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषण आचामेत् ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवताभिगन्तुकाम आचामेत् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि—

याज्ञवल्क्यः—स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥

यमः—सकर्ममे तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकटम् ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः ॥

एवंविधरथ्योपसर्पण एवंविधप्रक्षालनानन्तरमाचमनम् ।

उदकाभाव आचमनानुकल्पः ।

बृहस्पतिः—पितृमन्त्रोच्चरि रौद्र आत्मालम्भेऽधमेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्ग आक्रन्दे क्रोधसंभवे ॥

मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

आर्द्रं तृणं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्द्विजः ।

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ॥

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कं+दर्शनम् ।

कुर्वीताऽऽलम्भनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् । इति ।

आचमनापवादः—

याज्ञवल्क्यः—मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

+ ग. पुस्तके समासे—अर्केति चन्द्रस्याप्युपलक्षणम् ।

१ ख. अवर्णस्य च सं° । २ ख. अव° । ३ घ. °मेदवतीर्थे त° । ४ घ. °चारदेश आ° ।
५ ग. °लङ्घेऽध° । ६ क. प्रवासे ।

मनुः—दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

शातातपः—दन्तलग्ने फले मूले अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

स्नेहे सोमे चेक्षुदण्डे नैवोच्छिष्टो भवेद्द्विजः ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ यस्याऽऽचामयतः करात् ।

न तैरुच्छिष्टभावः स्यात्तुल्यास्ते भूमिगैः सह ।

अथ प्राणायामः शौनकपरिशिष्टे—अथ प्राणायामान्व्याख्यास्यामः

यावत्यः पूरके मात्रा द्विगुणा रेचकेषु च ।

कुम्भके चातुर्गुण्यं च प्राणायामोऽयमुच्यते ॥

अष्टमात्रः पूरकः षोडशमात्रो रेचको द्वात्रिंशन्मात्रः कुम्भक इति शिशु-
प्राणायामः । द्वादशमात्रः पूरकश्चतुर्विंशतिमात्रो रेचकोऽष्टचत्वारिंशन्मात्रः
कुम्भक इति मध्यमः । षोडशमात्रः पूरको द्वात्रिंशन्मात्रो रेचकश्चतुःषष्टिमात्रः
कुम्भक इत्युत्तमः । इति प्राणायामः । अक्षरकालो मात्रा । प्रायश्चित्तं चैत-
त्सर्वेषु दुष्कृतेषु ।

रेचकं दक्षिणे नासे पूरकं वामनासिके ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिश्चैवं प्राणायामं समाचरेत् ॥

प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तमोऽयमुदाहृतः ॥

शक्ताशक्ततापेक्षया लध्वादिव्यवस्था ।

वैवस्वतः—द्वादशावर्तनं यत्तु प्रणवस्य मनो हृदि ।

प्राणायामो यतेः प्रोक्तः प्राणानायम्य चोमिति ॥

कूर्मपुराणे—प्राणस्तु देहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ॥

मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रकोत्तमः ।

सगर्भमाहुः सजपमगर्भं विजपं बुधाः ॥

१ क. ख. घ. यावत्यो रेचके मात्रास्तद्विगुणाः पूरके विधात् । कुम्भके चातुर्गुण्यम् । अष्ट-
मात्रो रेचकः षोडशमात्रः पूरको द्वात्रिंशन्मात्रः कुम्भक इति शिशुप्राणायामः । द्वादशमात्रो रेचक-
श्चतुर्विंशतिमात्रः पूरकोऽष्टचत्वारिंशन्मात्रः कुम्भक इति मध्यमः । षोडशमात्रो रेचको द्वात्रिंशन्मात्रः
पूरकश्चतुःषष्टिमात्रः कुम्भक इत्युत्तमः । इति प्राणायामः । २ क. ख. घ. 'रुत्तरीय उदा' । ३ ख.
ग. घ. 'शक्त्यापे' ।

रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः ।
 रेचकोऽजस्रानिःश्वासात्पूरकः संनिरोधतः ॥
 साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ।
 वसिष्ठः—प्रणवेनैव कुर्याच्च प्राणायामान्यतिर्मुहुः ।
 सर्वेषामपि पापानां संघाते समुपस्थिते ॥
 पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं हृदि ।
 बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥
 अभ्यसेदशसाहस्रं प्रणवं शोधनं हि तत् ।
 रेचकं वाममार्गेण पूरकं दक्षिणे तथा ॥
 कुम्भकं तु तयोर्हीनं मध्यमं हृदि तिष्ठति ।
 निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जायते ॥
 ताभ्यामापोऽभिजायन्ते ततोऽन्तः शुध्यते त्रिभिः ।
 चतुर्विंशतिमावृत्तिं षट्त्रिंशद्द्विदशशतवा ॥
 प्रणवस्य स्मरेत्स स्यात्प्राणायामो यतानिलः ।

भिन्नलक्षणप्राणायामविधानं तु यथाधिकारं द्रष्टव्यम् । परमहंसस्य तु
 प्राणायामः प्रणवयुक्त एव स्यान्नान्यः । कुतः—

प्रणवाभ्यासविक्षेपमानन्दात्मस्थितिप्रियम् ।
 यतिं परमहंसारूप्यं यस्त्वं नार्चितुमर्हति(सि) ॥

तस्य दोषः स्यादिति शेषः ।

वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवो यस्य सोऽस्ति सः ।
 वृक्षमूली यतिः स स्यात्स्यैक्तवेदपरिग्रहः ॥ इत्यादिस्मृतेः ।

नन्वत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदित्यादिश्रुतिवचनविरुद्धमेतत्स्मृतिवचनम् ।
 च विरुद्धं सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदित्यादिवेदवचनेन परमहंसस्या-
 प्यारण्यवृत्तेर्विहितत्वादारण्यरूपत्वात्प्रणवस्य परमहंसस्य प्रणवावृत्तेर्वे-
 देन विहितत्वात् ।

मनुः—आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ।

वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदिति श्रुतिवचनं तु
 प्रणवव्यतिरिक्तप्रतिषेधार्थमित्यविरोधः ।

१ क. ख. 'षामेव पा' । २ क. ख. त्यक्तवेदोऽपरिग्रहः । ग. त्यक्त्वा वेदपरिग्रहम् । ३ ग.
 ष. 'व्यभूतत्वा' ।

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
 प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वराम्गुणान् ॥

अथ जपाधीः ।

योगयान्नवलक्यः—उपांशुजपयोगस्तु तस्माच्छतगुणो भवेत् ।
 सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्दधानसमो हि सः ॥

तस्माद्वाचिकात् ।

न च क्रामन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥

कूर्मपुराणे—जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

व्यासः—अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
 असंख्यातं च यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥
 अनामिकायां मध्ये च मध्याच्चाधःक्रमेण तु ।
 तर्जन्यां विजयान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥
 मध्यमादिद्वयं वर्ज्यं जपकाले विपश्चिता ।
 एतन्मेरुं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

शिवपुराणे—अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
 रेषा(स्व)याऽष्टगुणं विद्यात्पुत्रजीवैर्दशाधिकम् ॥
 शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैस्तु सहस्रकम् ।
 स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
 कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

वाराहपुराणेऽक्षमालायाः परिमाणमुक्तम्—

उत्तमा तु शतं पूर्णं पञ्चाशद्भिस्तु मध्यमा ।
 कनिष्ठा पञ्चविंशत्या परिमाणं विधीयते ॥

१ क. ख. घ. 'प्रेषये' । २ क. 'न्यादिजपान्ते' । ३ ग. घ. 'मेव मु' । ४ ख. 'म्, रिष्टेनाष्ट'
 ग. 'म् । इष्टयाऽ' । ।

बौधायनः—वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी । वेदो वृक्षः प्रणवस्तस्य मूलं प्रणवा-
त्मको वेदः प्रणवं ध्यायेत् । प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजाप-
तिरिति ।

वैवस्वतः—पादमाक्रम्य पादेन जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥

व्याहरेदक्षरश्रेण्यां वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासात्स उक्तो मानसो जपः ॥

पात्रे—परमहंसव्रती यस्तु प्रणवाभ्यासशीलतः ।

यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः संयतेन्द्रियः ॥

यावज्जीवं जपेन्मन्त्रं प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ।

ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घो मोक्षप्रदायकः ॥

प्लुतस्तु सर्वसिद्धयै स्यात्प्रणवस्त्रिविधः स्मृतः ।

अ ऋग्वेद उ यजुर्वेदो मकारः सामसंज्ञकः ॥

काठके—“ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ”

[अ० १ व० २१५]

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रं नित्यं प्रणवमभ्यसेत् ।

तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥

अथ श्रवणविधिस्तत्रेयमितिकर्तव्यता कूर्मपुराणे—

आचम्य संयतो नित्यमधीयीत ह्युदङ्मुखः ।

उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

मनुः—हस्तौ तु संयतौ कार्थौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च वेदविद्द्विजः । इति ।

चकारादादावपि प्रणवं कुर्यादित्यर्थः । स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशी-
र्यत इति वचनाच्च प्रणवमुच्चार्य सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादिना विघ्नराजं स्मृत्वा

शं नो मित्रेत्यादिशान्तिं पठित्वा वेदान्तग्रन्थस्य संध्या(ध्यां) स्थले पठेत् ।

तथा चोक्तं संप्रदायविद्भिः—

तथोपदिष्टां गुरुणा सह शान्तिं पठेत्ततः ।

*संध्यापत्रं समादाय गुरुवक्त्रं विलोकयन् ॥

स्थित्वा तेनोमिति प्रोक्ते स्वयमप्योमिति ब्रुवन् ।

मन्दस्वरेण संध्यास्थं +वाक्यमेकं पठेत्ततः ॥

गुरुणा तस्य संक्षिप्य तात्पर्ये वर्णिते सति ।

ततो द्वादश दण्डप्रणामान्कुर्यात् । तथा चाऽऽहुः—

वेदान्तशास्त्रस्याऽऽरम्भे प्रणामा द्वादश स्मृताः ।

गुरोर्यथावदन्ते तु षट् प्रणामाः प्रकीर्तिताः ॥

ततो यथाशक्ति पठित्वाऽन्ते पुनः प्रणवं कृत्वा तामेव शान्तिं पठित्वा नमस्कारान्विधाय विरमेत् ।

उक्तं च श्रवणफलम्—

किं तीर्थैः किं प्रदानैर्वा किं यज्ञैः किमुपोषितैः ।

अहन्यहानि तं देवं तन्मयत्वेन शृण्वताम् ॥

अत्राऽऽत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति ।

ततः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तराः ॥

श्रवणान्मननाच्चैव निदिध्यासनतस्तथा ।

आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ॥

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।

श्रवणं चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥

आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।

अनुग्रहं पथि प्रश्नं वृथा जलपोऽन्य उच्यते ॥

ब्रह्मचर्यममानित्वमहिंसा सत्यमार्जवम् ।

वेदान्तश्रवणं ध्यानं भिक्षोः कार्याणि नित्यशः ॥

* घ. पुस्तके समासे-प्रणववार्तिकादि पुस्तकम् । +घ. पुस्तके समासे-पञ्चीकरणादिवाक्यम् ।

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
 श्रुत्याऽभिधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥
 शिखासूत्रपरित्यागी वेदान्तश्रवणं विना ।
 विद्यमानेऽपि संन्यासे पतत्येव न संशयः ॥
 अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढं भवेत् ।
 शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥
 यावदेवाऽऽत्मविज्ञानमतदाभासवर्जितम् ।
 सुनिश्चलं भवेत्तावच्छ्रवणादित्रतो भवेत् ॥
 त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।
 जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥

शान्तैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावैरेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।

सार्धं वनेषु परमात्मपदस्वरूपं शास्त्रेषु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥

न देशो न च कालोऽस्ति न हिंसा गुरुकर्मणि ।

सर्वत्रैवानुकूलः स्यादेष धर्मस्य संग्रहः ॥

व्यासः—यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

याज्ञवल्क्यः—ज्ञेयं चाऽऽरण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥

चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणाऽऽत्मस्थैर्यं योगः । तत्प्राप्त्यर्थं मया यद्बृ-
 हदारण्यकाख्यमादित्यात्प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा च यन्मयोक्तं योगशास्त्रं
 तदपि ज्ञातव्यम् ।

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥

संवर्तः—योगाभ्यासपरो नित्यमात्मविद्यापरायणः ।

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ॥

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ।

द्रष्टव्योऽपरोक्षीकर्तव्य आत्मा । तत्रोपायं दर्शयति—श्रोतव्य इति ।
 प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यस्तदनन्तरं मन्तव्यो युक्तिभिर्विचारयितव्य-
 स्ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षी भवति । अमनने दोषमाह तैत्तिरीयश्रुतिः—“तच्चेव
 मयं विदुषोऽमन्वानस्य ” इति [२।७१] ।

स्कान्दे—वैष्णवं चरितं पुण्यमायुरारोग्यपुष्टिदम् ।

पठतः शृण्वतो वाऽपि सर्वपापं व्यपोहति ॥

गीतासु—तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः [अ० ४ श्लो० ३४] ।

व्याससूत्रम्—“ आवृत्तिसकृदुपदेशात् ” [अ० ४ पा० १ सू० १] ।

श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः ।

यावद्यथोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरम् ॥

इति सुरेश्वरवचनभ्यो वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनां ब्रह्मसाक्षात्कारो-
दयपर्यन्तमावृत्तिः कार्या । काठकवचनाच्च—“उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबो-
धत” [का० १।३ । १४] “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वतोऽपि
बहवो यं न विद्मः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशला-
नुशिष्टः ” [का० १।२।७] इति । अधिकारिणा क्रियमाणानि श्रवणादी-
न्यसति प्रतिबन्ध इह जन्मन्येव ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयन्ति सति तु प्रतिबन्धके
तत्क्षये जन्मान्तरे जनयन्ति । तथा च व्याससूत्रम्—“ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रति-
बन्धे तद्दर्शनात् ” [अ० ३ पा० ४ सू० ५१] इति । प्रतिबन्धकं च कामक-
र्मणी । तथा च व्यासः—

काम एव मनुष्याणां पिधानं ब्रह्मबोधने ।

तस्मात्कामं त्यजन्धीरो ज्ञानमाप्नोति मोक्षदम् ॥

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

इति श्रवणविधिः ।

ततो मध्याह्ने पूर्वोक्तेन विधिना स्नानध्यानादि विधाय भिक्षाचर्यं चरेत् ।

दत्तात्रेयः—याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् ।

माधूकरं याचितं स्यात्प्राक्प्रणीतमयाचितम् ॥

प्राक्प्रणीतमित्ययाचितादेरप्युपलक्षणम् ।

माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।

उशनाः—माधूकरमसंकलृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

मनःसंकल्पपरहितान्गृहान्स्त्रीपन्श्च सप्त वा ।

मधुवदाहरणं यत्तन्माधूकरमिति स्मृतम् ॥

शयनोत्थापनात्प्राक्च प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत्प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशना मुनिः ॥
 भिक्षाटनसमुद्योगात्प्रागेवापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥
 भिक्षाः पञ्चविधा ह्येताः सोमपानसमाः स्मृताः ।
 तासामेकतमयाऽपि वर्तयान्सिद्धिमाप्नुयात् ॥

ऋतुः—संप्रार्थितमुपस्थानादसंकल्पमयाचितम् ।
 तत्सदैकान्नमप्यद्याद्भैक्षं माधूकराद्वरम् ॥
 अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ।
 निमन्त्रितोऽथवाऽश्रीयात्स्वगुणं न प्रकाशयेत् ॥
 [* एकान्नं मधु मांसं च अन्नं विष्टादिदूषितम् ।
 हन्तकारं च नैवेद्यं प्रत्यक्षं लवणं तथा ॥
 एतान्भुक्त्वा यतिर्मोहात्प्राजापत्यं समाचरेत् ।

एकान्नमिति एकस्वामिकमन्नम्]

पाराशरः—यतीनामातुराणां तु वृद्धानां दीर्घरोगिणाम् ।
 एकान्नेन न दोषोऽस्ति एकस्यैव दिने दिने ॥

ऋतुः—सुजीर्णोऽतिकृशो योगी दशान्तो विकलेन्द्रियः ।
 पुत्रमित्रगुरुभ्रातृपत्नीभ्यो भैक्षमाहरेत् ॥
 एतत्सर्वमशक्तयतिविषयम् ।

मनुः—जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति इतस्ततः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
 नाऽऽपो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 न वायुः स्पर्शदोषेण नान्नदोषेण मस्करी ॥

परमहंसस्य तु विशेषमाह पितामहः—

PG

अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया ।
 जोषयी (ये) त सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥
 सौवर्णलोहरौप्येषु ताम्राद्यश्ममयेषु च ।
 अश्रन्भिक्षुर्न दुष्येत दुष्यते तु परिग्रहात् ॥
 माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।

बृहदारण्यके—“ अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” [अ० ३ ब्रा० ५।१] इति ।

मैत्रायणी श्रुतिः—“ त्रीन्वैणवान्दण्डान्दक्षिणे पाणौ धारयेदेकं वा यद्येकं तदा सशिखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतं च त्रिषु वर्णेष्वेकागारं भैक्षमश्रीयान्माधूकरिं वा ” इति काठकब्राह्मणम् । “ चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणाशनं कुर्यादौषधवत्प्राश्रीयात्प्राणसंधारणार्थं यथा मेदोदृद्धिर्न जायते ” इत्यादि । मैत्रायणी श्रुतिः—“ अथान्यः परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्ड उदरपात्र्यरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत् । सायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सं सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तपतितवर्जम् ” इति । आरुणी श्रुतिः—यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्रं वा । ॐ हि ॐ हि ॐ हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेद्विद्वान्य एवं वेद ” [ख० ५] । “ औषधवदशनमाचरेत् ” [आरु० ख० ३] इति ।

गौतमः—हविः प्राश्य *यथाऽऽचम्य निराहारो भवेद्गृही ।
 प्राश्याऽऽचम्य तथा भिक्षुर्निराहारो गृहे गृहे ॥
 पात्रमस्य भवेत्पाणिस्तेन नित्यं गृहानटेत् ।
 [× उदरं पूर्णं कृत्वाऽथ सचैलं स्नानमाचरेत् ।
 आपद्यपि न भोक्तव्यमेकान्नं पाणिपात्रिणा ॥
 लौल्यात्तु यदि भुञ्जीत प्राणायामशतं चरेत् ॥

स्नानमस्पृश्य स्पर्शसंदेहनिमित्तं न तु करभिक्षाशननिमित्तम् । तस्य माधूकरापेक्षयाऽप्युत्तमत्वाभिधानात् ।

तथा च स्कान्दे—करपात्रीति विख्यातो बाह्यपात्रविवर्जितः ।

तस्य पुण्यं शतगुणं भवत्येव दिने दिने ॥ इति ।]

* घ. पुस्तके समासे—प्रतिग्रहमादावन्ते चाऽऽचमनपक्षेऽसकृद्भिक्षाशनम् । चरमगृह एव चान्त आचमनमिति सकृदेव भिक्षाशनमिति भेदः । × धनुश्चिह्नान्तर्गतौ ग्रन्थो घ. पुस्तक एव ।

उदरपात्रविषये यतिधर्मसमुच्चये विशेषः—

आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

मुण्डकोपनिषदि (?) “पाणिपात्रमुदरपात्रं वा” [आरु० ५] गेहे गेहे विशेत्कवलमात्रे नापरं गृहीयात्पदे पदे भुञ्जन्नगच्छन्कुलाकुलेषु सर्वाशीति शौनकः ।

पाणिपात्रं चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ।

तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्मध्येनाऽऽचमनं तथा ॥

[इति] शौनकगौतमवचनाभ्यामाचमने विकल्पः ।

पाराशरः—ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थावसथेषु पञ्चरात्रवासिन उदरादिपात्रिणोऽभिशस्तपतितवर्जं चातुर्वर्ण्यं भैक्षं चरन्त आत्मत्वेनावतिष्ठन्त इति ।

बौधायनः—भैक्षं वा सर्ववर्णैभ्य एकान्नं वा द्विजातिषु ।

ननुदरपात्रिणः परमहंसस्य बाह्यपात्राभावात्कथं भैक्षं माधूकरम् । उच्यते—आपदि पात्रं गृहीयात्पाणिना शकलेन वा । इत्यादिवचनात्परमहंसस्यापि यतेः कदाचित्तादृशप्रदेशप्राप्तिः स्यात्तत्र रिक्तहस्ते गृहमागते यतौ किमर्थमागतोऽयमिति नं विदन्ति प्राकृता जनाः । तत उपवासः स्यात् । एवं दिने दिने तस्मिन्प्रदेश इतीयमापत्स्यात् । तस्यामापदि प्राप्तायां शुचिदेशस्थं वैणवादिशकलमादाय शीर्णपर्णपुटं वा कृत्वा तेन भैक्षमादायाश्नीयात् । भैक्षं माधूकरमश्रन्नपि परमहंसो न नैवेद्यं विसर्जयेत् ।

कुतः—ग्रासादाच्छःदनादन्यन्न गृहीयात्कथंचन ।

यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृहीत नान्यथा ॥

इत्यादिवचनात् । माधूकरं भैक्षं चरन्नसंकल्पितेषु गृहेषु चरेत् । तदिदमुक्तम्—सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्, विधूमे सन्नमुशले एकशाटीपरिवृतोऽजिनो वेति ।

याज्ञवल्क्यः—यतिपात्राणि मृद्रेणुदार्वलाबुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम् ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलं गोवालावघर्षणं च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूतानाममेध्यापहतवि-

षया । तदुपघाते द्रव्यशुद्धिः प्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अत एव मनुना—अतैज-
सानि पात्राणि यस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः शौचं स्मृतं चमसानामिवाध्वरे ॥ इति ।

चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता ।

[*मृद्वंशालाबुट्टक्षाणां गृह्णन्भिक्षार्थमुत्तमम् ।

पात्रमेकतमं शुद्धमव्रणं पक्ववर्जितम् ।

नित्यं भुञ्जीत तेनैव न त्यजेत्प्रयतो यतिः ॥]

पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रे-
णान्येन वा तूष्णीमादाय भुञ्जीतेति देवलस्मरणात् । मृत्पात्रं तु भिक्षां विधाय
त्याज्यमेव । तथा शिष्टाचारदर्शनात् । कलौ स्वपात्रभोजननिषेधाच्च

द्वापरादियुगेष्वेव पात्रभोजी भवेद्यतिः ।

कलौ नैव तु भुञ्जीत स्वपात्रे योगवित्तमः । इति ब्रह्मवचनेन ।

कण्वः—तार्णं पर्णं च पाषाणमिति ।

अत्रिः—मृद्द्वार्वलाबुजं पात्रं वैष्णवं तान्तवौपलम् ।

पर्णं तार्णं तथा क्षौमं पात्रं पर्णपुटं तथा ॥

उक्तानि यतिपात्राणि ब्रह्मणा विश्वयोनिना ।

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ॥

भुञ्जन्भिक्षुर्न लिप्येत लिप्यन्ते गृहमेधिनः ।

= अत्र मृद्दारुमयादीनि तार्णपर्णपुटादीनि च यथायथं जलभिक्षाभोजनो-
पयोगीनीति बोध्यम् ।

[+वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

विश्वस्तायतिपान्थानां न दोषः शौनकोऽब्रवीत् ॥]

÷ एवमाहृत्य पर्णानि कृत्वा पर्णमयीं पुटीम् ।

भिक्षार्थं पर्यटेद्भिक्षुस्तैजसे न कदाचन ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । = अत्रेत्यारभ्य बोध्यमित्यन्तो ग्रन्थो घ.
पुस्तक एव । + धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । ÷ घ पुस्तके समासे स्वय-
मितिपाठान्तरम् ।

विष्णुः—संस्कृत्य प्रणवेनाथ भिक्षापात्रं यथाविधि ।

भास्कराभिमुखो भूत्वा संस्मरन्मनसा हरिम् ॥

सव्येनाऽऽदाय पात्रं तु दण्डं वै दक्षिणेन तु ।

कण्वः—नमस्कृत्य तथाऽऽदित्यं समाक्रान्तमु(उ)पानहौ ।

सर्वदोपानहौ भिक्षुर्न त्यजेत्तु कदाचन ॥

उदपात्रं च भिक्षा च दुष्येदत उपानहौ ।

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारेऽभुक्तवज्जने ॥

कालेऽपराहे भूयिष्ठे भिक्षाटनमथाऽऽचरेत् ।

आदित्यपुराणे—मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।

एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥

यथालब्धं तदश्रीयात्पूजासंस्कारवर्जितः ।

अत्रिः—अनिन्द्यं वै व्रजेद्रेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत् ।

अनावृते विशेद्द्वारि गेहे नैवाऽऽवृते व्रजेत् ॥

न वीक्षेद्द्वाररन्ध्रेण भिक्षां लिप्सुः कचिद्यतिः ।

न कुर्याद्वै कचिद्घोषं न द्वारं ताडयेत्कचित् ॥

तथा चोक्तम्—प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।

ज्ञानं यथा न नश्येत् नावकीर्येत वाङ्मनः ॥

अलब्ध्वा न विषीदेत् काले कालेऽशनं कचित् ।

लब्ध्वा न हृष्येद्दृतिमानुभयं दैवतन्त्रितम् ॥

आहारार्थं समीहेत् युक्तं तत्प्राणधारणम् ।

तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥

यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ।

तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥

अत्रिः—नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले व्रजेद्गृहान् ।

अनिन्द्यातिक्रमे योगी प्राणायामशतं चरेत् ॥

मेधातिथिः—अदुष्टापतितं साधुं यतिर्यः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥

तथैव च गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको गतः ।

हुतं दत्तं तपोऽधीतं सर्वमादाय गच्छति ॥

असंस्कृता तु या कन्या उदक्याचोदिता तु या ।
 तथा दत्तं न गृह्णीयात्प्राण्यङ्गेनाऽऽयसेन वा ॥
 पृथक्कृत्वा तु या भिक्षाऽऽघ्राता मार्जारमूषकैः ।
 वातोपहृतशुष्का च भिक्षा योपहता भवेत् ॥

शौनकः—पीडयित्वाऽपि चाऽऽत्मानमल्पान्नं संप्रयच्छति ।
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया तादृशीं वर्जयेद्यतिः ॥
 पञ्चाहं सप्तरात्रं वा यत्र भिक्षा न लभ्यते ।
 तद्गृहं वर्जयेद्भिक्षुश्चण्डालगृहवत्सदा ॥

आत्रिः—हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत्सुखेनैव जीर्यते ।
 धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥
 या तु पर्युषिता भिक्षा नैवेद्यादिषु कल्पिता ।
 तामभोज्यां विजानीयाद्दाता च नरकं व्रजेत् ॥
 आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।
 भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

अथ भैक्षप्रशंसा ।

विष्णुः—न भिक्षायां भवेद्दोषो न च भिक्षा प्रतिग्रहः ।
 सोमपानसमा भिक्षा तस्मादहरहश्चरेत् ॥

शातातपः—भिक्षा माधूकरी नाम सर्वपापप्रणाशिनी ।
 अवधूता च पूता च सोमपानं दिने दिने ॥
 भिक्षाहारो निराहारो भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।
 श्रोत्रियान्नं च भैक्षं च हुतशेषं च यद्विः ॥
 आनखाच्छोधयेत्पापं तुषाग्निरिव काञ्चनम् ।
 गङ्गायाः सलिलं पुण्यं शालग्रामशिला तथा ॥
 भिक्षान्नं पञ्चगव्यं च पवित्राणि युगे युगे ।

कण्वः—अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्नुते ॥
 निरपेक्षस्तु भिक्षाशी स तु तस्माद्विशिष्यते ।
 [* तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।
 पिबेद्द्वादश वर्षाणि न तद्भैक्षसमं भवेत् ॥

शाकभक्षाः पयोभक्षा ये च यावकभक्षकाः ।

सर्वे ते भैक्षभक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

श्रुतिरपि—“ कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पाहंकारममकारानृतार्दीस्त्यजेत् ”
“ चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत् ” “अभिज्ञस्तपतितवर्जं पाणिपात्रेणाशनं कुर्या-
दौषधवत्प्राश्रीयत्माणसंधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते ” “ अरण्यनिष्ठो
भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत् ” इति ।]

मेधातिथिः—अकार्पण्यं तु बह्वन्नं मन्यन्ते यत्र मानवाः ।

निरीक्षन्ते त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो व्रजेत् ॥

अग्निः—गोदोहमन्नपाकं वा सक्तुपेषणमेव वा ।

एककालं प्रतीक्षेत दर्शनेन विना यतिः ॥

क्षणमेकं न तिष्ठेद्गृहिणां दर्शनाद्यतिः ।

संभ्रमं च न वेक्षेत भिक्षादानार्थमुत्तमम् ॥

न कुप्येतानुकम्पेत न हृष्यन्नैव कुत्सयेत् ।

अतिक्रम्य गृहं लोभान्न पुनस्तद्गृहं विशेत् ॥

यथा मध्वाददानोऽपि भृङ्गः पुष्पं न बाधते ।

तद्वन्माधुकरिं भिक्षामाददीत गृहाधिपात् ॥

यावतोदरपूर्तिः स्यात्तावद्भैक्षं समाचरेत् ।

सिक्थमप्यधिकं भिक्षुरादानो व्रजत्यधः ॥

क्रतुः—पञ्चसप्तगृहाणां च भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् ।

गोदोहमात्रमाकाङ्क्षी निष्क्रान्तो न पुनर्विशेत् ॥

वसिष्ठः—“ ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत मधुमांसवर्जं सायं प्रातर्न
च तृप्येत् ” इति । सायं प्रातरिति त्वशक्तभिक्षुविषयम् । एककालं चरेद्भैक्ष-
मित्यादिबहुवचनविरोधात् ।

बह्वन्नं पच्यते यत्र मन्यन्ते यत्र मानवाः ।

अनुद्विग्नाः प्रयच्छन्ति तं देशं यत्नतो व्रजेत् ॥

भिक्षाटनं प्रकुर्वाणो ह्यमेध्यं यदि वा स्पृशेत् ।

भिक्षां गृहीत्वा स्नात्वा च प्राणायामान्समाचरेत् ॥

अमेध्यनिचयं चैव स्पृष्ट्वा देवलकं यतिः ।

सपात्रो विधिवत्स्नात्वा विष्णुं ध्यात्वा विशुध्यति ॥

उदकयाशवचाण्डालचौरनशकपालिभिः ।
 स्पृष्ट्वा भिक्षां त्यजेद्भिक्षुः सचैलो जलमाविशेत् ॥
 [* भिक्षापात्रविशुद्धयर्थमुपमुच्याप्युपानहौ ।
 ततो ग्रामं ब्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन्हरिं च तच्चित्त इदं वरामुदीरयेत्(?) ।
 विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।]
 [x तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ॥
 प्रवासे ग्रामदाहे च स्पृष्ट्वास्पृष्टिर्न दुष्यति ।
 कुड्ये काष्ठे रथे मञ्चे नौकायां गजवृक्षयोः ॥
 तृणौघजलसंघाते स्पृष्ट्वास्पृष्टिर्न विद्यते ।]
 पादत्राणे स्थितौ पादावस्पृश्यं स्पृशते यदि ॥
 पादत्राणपरित्याग आचान्तः शुचितामियात् ।
 विना दण्डोदपात्रं तु न गच्छेद्यतिसत्तमः ॥
 भिक्षाकाले दण्डमेकं नोदपात्रं कदाचन ।

याज्ञवल्क्यः—अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभि ◡ लक्षितः ।
 रहिते ❁ भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥

अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलरहितः ।

नक्तात्परश्रोपवास उपवासादयाचितम् ।
 अयाचितात्परं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥

अत्रिः—नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले ब्रजेद्गृहान् ।
 अनन्तरं क्रमाद्भिक्षां प्रशस्तां न तु कीर्तयेत् ॥
 संभवे बहुगेहानां न तु तेष्वेव नित्यशः ।
 भिक्षाटनमुपक्रम्य कचिल्लोभेन भैक्षभुक् ॥
 नातिक्रमेद्गृहान्मोहाद्यत्र बाधा न विद्यते ।
 गृहातिक्रमणं कुर्याद्यत्र लोभादिना यतिः ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गततो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते x धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते ।
 ◡ घ. पुस्तके समासे—ज्योतिर्ज्ञानोपदेशादिनाऽचिह्नितः । ❁ केवलभिक्षणशीलैः पाण्डुवादिभिर्भ-
 िते ग्रामे ।

प्राणायामशतं कुर्यात्प्रायश्चित्तं तथा यतिः ।
 नक्तभोजी भवेद्भिक्षुर्मोक्षधर्मानुशासनात् ॥
 मृदार्यन्नं दिवाऽऽदाय रात्रौ शौचादिकं यतिः ।
 मृदार्यन्नं सदा भिक्षू रात्रौ नैवाऽऽहरेत्कचित् ॥
 निशायाः प्रथमे यामे जपहोमार्चनं श्रुतौ ।
 स्वाध्यायो भोजनं प्रोक्तं वर्जयित्वा महानिशाम् ॥
 पश्चिमे तु तथा यामे ब्रह्माभ्यासो विधीयते ।
 जपस्नानादिकं होमो वर्जयित्वा तु भोजनम् ॥
 देवोद्याने साधुगृहे महालयसरित्सु च ।
 रात्रौ गृह्णन्न दुष्येत तटाके विमले हृदे ॥

जपदग्निः—अश्रन्माधूकरिं भिक्षां नैवेद्ये तु विसर्जिते ।

परपाकं न गृह्णीयात्किञ्चिदन्नमुपस्थितम् ॥

सर्वमाधूकररूपे नैवेद्ये भगवत्समर्पिते सतीत्यर्थः ।

व्यासः—श्रद्धधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् ॥

[* शूद्रशेषं न चाश्रीयाच्छ्राद्धान्नं शिशुकैः सह ।

दंपत्योर्भुक्तशेषं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति एकभिक्षाविषयम्]

आत्रिः—उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

भोज्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकारिणः ॥

दत्तात्रेयः—कृते देशं त्यजेद्ग्रामं त्रेतायां द्वापरे कुलम् ।

कर्तारं तु कलौ दुष्टं त्यक्त्वा भैक्षं चरेद्यतिः ॥

भैक्षादन्यन्न याचेत न चैवोपविशेत्कचित् ।

उद्यतां नावमन्येत न चैर्नां वर्जयेत्पुनः ॥

भिक्षाटने स्त्रियः काश्चिच्छ्रोत्रियाणां गृहे गृहे ।

तासां विलोकनं कार्यं यथा मातुः स्वसुस्तथा ॥

आत्मसंमितमाहारमाहरेदात्मवान्यतिः ।

अत्यन्तक्षुधितस्यापि समाधिर्नैव जायते ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. घ. पुस्तकयोर्वर्तते ।

कात्यायनः—आहारस्य तु द्वौ भागौ तृतीयमुदकस्य तु ।
 वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
 यमः—आहारस्य चतुर्भागमर्थं वाऽप्याहरेद्यतिः ।
 युवा चैवारुजः शक्तः प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ॥
 अन्नसङ्गाद्दलं दर्पो विषयासक्तिरेव च ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभः पतनं नरके ध्रुवम् ॥
 तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
 न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे × ॥
 अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः षोडशाऽऽरण्यवासिनः ।
 द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणः ॥

तत्र ग्रासप्रमाणं व्याघ्र आह—

चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ।
 एतद्ग्रासप्रमाणं तु व्याघ्रेण परिभाषितम् ॥
 भुक्त्वा भुक्त्वोपभुञ्जीत नियमार्थं यतिः सदा ।
 भैक्षादुपावृत्तो भिक्षुः पश्चात्केनचिदाहृतम् ॥
 फलं मूलं पयस्तक्रं दधि पुष्पं घृतं तथा ।
 शाकादिव्यञ्जनं पेयं गृह्णन्भिक्षुर्न दुष्यति ॥

जाबालः—एकपात्रं तु भिक्षूणां निर्निष्टं फलमुत्तमम् ।
 नैव दोषो द्विपात्रेण अशक्तौ व्याधिपीडिते ॥

आश्वलायनः—उपावृत्तस्ततो भैक्षाद्गत्वा तीर्थमकर्दमम् ।

प्रक्षाल्यान्तर्हिते देशे भैक्षपात्रं विधाय तु ॥
 मृत्तोयेन पृथक्पादौ हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा ।
 आचम्याथ त्रिराचम्य प्राणांस्तु पुनराचमेत् ॥
 आपोशनादि कृत्वा तु पञ्च प्राणाहुतीः परम् ।
 केशकीटादिभिव्याप्तं पिण्डमुत्सृज्य दूरतः ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य भस्माथ क्षिप्त्वाऽश्रीयात्ततः पुनः ।
 केशादिमुखसंलग्नं क्षिप्त्वा ग्रासं तु तत्क्षणात् ॥
 अपां द्वादशगण्डूषैः क्षाल्याऽऽस्यं भोजनं ततः ।
 वामेनाङ्गेन संयुक्तं निधायैव कमण्डलुम् ॥

× ख. पुस्तके । रस इत्युत्तरं संन्यासेन ग्राह्याः । इति वर्तते ।

विष्णुः—सर्वेषामेव भिक्षूणां त्यक्तसर्वममत्वताम् (!) ।

अतैजसानि पात्राणि भुज्यर्थं क्लृप्तवान्मनुः ॥

मनुः—एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

बौधायनः—पादौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य त्रीन्प्राणायामान्धारयित्वा भैक्षमोमिति वारिणा संप्रोक्ष्य दाक्षिणेन स्पृष्ट्वा प्रणवेनाभिमन्त्र्याश्रीयादिति ।

यमः—प्रोक्षितं प्रणवेनैव हुतमाध्यात्मिकादिषु ।

शरीरं व्रणवत्पश्येदन्नं तु व्रणलेपवत् ॥

यतिधर्मसमुच्चये—गङ्गातोयाभिषिक्तां तु भिक्षां योऽश्नाति योगवित् ।

न तत्क्रतुशतैरिष्ट्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सांतपनसहस्रं तु चान्द्रायणशतानि च ।

अश्वमेधाष्टकं चैव तद्विष्णोः शेषमुत्तमम् ॥

विष्णोर्नैवेद्यसंशुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गङ्गातोयं च भैक्षं च वैष्णवान्नं विशेषतः ।

आनखान्मोचयेत्पापं मन्त्रपूतं हविर्यथा ॥

छान्दोग्यश्रुतिः—“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ” [अ०७।२६।२] इति । हारीतः—गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृतसंमितं प्राहुर्यदश्वन्ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति मोक्षसिद्धिं तु भिक्षुकः ।

विष्णुः—भैक्षं यवागूतक्रं वा पयो यावकमेव च ।

फलं मूलं विपकं वा कणपिण्याकसक्तवः ॥

इत्येते वै शुभाहारा योगिनः सिद्धिकारकाः ।

त्वङ्मूलपत्रपुष्पाणि ग्राम्यारण्यफलानि च ॥

कणयावकपिण्याकशाकतक्रपयोदधि ।

भिक्षां सर्वरसोपेतां हिंसावर्जं समाचरेत् ॥

उत्तानवदनं कृत्वा ब्रह्मभावेन भावितः ।

पञ्च प्राणाहुतीर्दद्यान्मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

ॐकारपूर्वाः स्वाहान्ता मन्त्रास्तेस्तत्समाचरेत् ।
 नैवाऽऽहुतीः स्पृशेद्योगी दन्तौष्ठाभ्यां कदाचन ॥
 नाऽऽस्वादयेद्रसं तत्र जिह्वया धर्मवित्कचित् ।
 अनेन विधिना हुत्वा पञ्च प्राणाहुतीः पृथक् ॥
 शेषमौषधवत्प्राश्य स्थित्यर्थं श्रुतिशासनात् ।
 मृष्टामृष्टे न कुर्वीत रागद्वेषौ च चेतसा ॥
 मिताशनो भवेन्नित्यं भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
 कामदर्पादयो दोषा न भवन्ति मिताशिनः ॥
 अन्तर्जानु तथा कृत्वा बाहू पादौ तथा भुवि ।
 भाजनं वै समादाय भिक्षुः सव्यकरेण तु ॥
 दक्षिणेन करेणैव चिन्मयेनान्तरात्मना ।
 ध्यायन्स भोजनं कुर्याद्यावन्नावभृतो भवेत् ॥
 न स्पृशेत्सव्यहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

पात्रमधिकृत्य यो विधिरुक्तस्तस्यापवादमाह—

अन्यपात्रे हविर्भुङ्क्ते हव्यकव्येष्वनुज्ञया ।
 राजते ताम्रसौवर्णे तत्रायं नास्ति वै विधिः ॥
 सौवर्णेषु च पात्रेषु ताम्ररूप्यमयेषु च ।
 भुञ्जन्भिक्षुर्न दुष्येत दुष्यते तत्प्रतिग्रहात् ॥
 भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
 न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसो यथा ॥

क्रतुः—[×यावत्पात्रमनुद्धृत्य तावद्विप्रो न शुध्यति ।
 उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो मृज्यते मही ॥]
 अवीरा स्वैरिणी कुष्ठी गर्भभर्तृद्रुहाऽसती ।
 कन्याधात्रीपुनर्भूम्यो नाऽऽददीतोद्यतामपि ॥

मनुः—नचोत्पत्तिनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
 नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

× धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते ।

अग्निः—कुटुम्बसंकटं चैव मलेनोपहतं गृहम् ।
 पीडयाऽन्नं प्रयच्छेद्यस्तद्गृहं वर्जयेद्यतिः ॥
 उदक्याचोदितं ह्यन्नं द्विजान्नं शूद्रचोदितम् ।
 प्राण्यङ्गे चाऽऽयसे क्लृप्तं भिक्षुर्यत्नेन वर्जयेत् ॥
 नाश्रान्तिं ह्यशुचेर्देवा नाश्रान्तिं वृषलीपतेः ॥
 स्त्रीजितान्नं न चाश्रान्तिं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।
 चिकित्सकस्य मृगयाशल्यहर्तुश्च पाशिनः ॥
 कुलटाषण्डयोरन्नमुद्यतं संत्यजेद्यतिः ।
 श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् ॥
 व्रात्यस्यापि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुरस्कृतम् ।
 दर्व्या देयं घृतं चान्नं लवणं व्यञ्जनं तथा ॥
 अपक्वं स्नेहपक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ।
 हस्तदेयं तु यद्दर्व्या दर्व्या देयं तु हस्ततः ॥
 एतद्यो ब्राह्मणोऽश्रीयात्सोऽश्रीयान्मूत्ररेतसी ।

विष्णुः—यदि भैक्षं समादाय पर्युषेद्योगवित्तमः ।
 स पर्युषितदोषेण भिक्षुर्भवति वै कृमिः ॥
 तस्माद्भिक्षां समादाय पर्युषेन्न कदाचन ।
 भिक्षार्थं प्रविशेद्भामभावे वनवासिनाम् ॥
 स्ववृत्तस्य गृहे भिक्षेन्न तु तेष्वेव नित्यशः ।
 अभावे बहुगेहानां तेषु भिक्षेदलोलुपः ॥

देवलः—उदक्याशवचाण्डालचौरनग्नकपालिकान् ।
 पतितान्पशुनान्स्पृष्ट्वा भिक्षां भिक्षुः परित्यजेत् ॥

एतद्व्यतिरिक्तास्पृश्यमात्रस्पर्शे जाबालः—

भिक्षाटने च संन्यासी अमेध्यं यदि संस्पृशेत् ।
 भिक्षां गृह्य ततः स्नात्वा प्राणायामान्षडाचरेत् ।

जमदग्निः—श्वकाकक्रोडवेश्याविदूखरोष्ट्रस्पर्शने सति ।
 सभैक्षस्तु जले मग्नः शुद्धो जप्त्वाऽघमर्षणम् ॥

१ क. ख. °शुचौ देशे । २ क. °गयोः शि° । ख. °गयोः शिल्पह° । ३ क. °म् । बालस्या° ।
 ४ क. °हे भुङ्क्ते श्रद्धा° । ५ ख. °स्कृते । द° । ६ क ख. ग. °मान्तमाच° ।

जाबालिः—भिक्षाटने च संन्यासी श्वामेध्यं यदि संस्पृशेत् ।
भिक्षां गृह्य ततः स्नात्वा प्राणायामान्षडाचरेत् ॥

आदित्यपुराणे—निमन्त्रितस्तु संन्यासी यदा भैक्षं समाचरेत् ।
लोभात्तत्र प्रवर्तेत पतत्येव न संशयः ॥

यत्किंचिद्दीयमानं तु गृहिणीकरसंस्थितम् ।
भिक्षां भिक्षुर्न गृह्णीयात्काकयोनिषु जायते ॥

अत्रिः—उपस्थानाद्यदा पूर्वं भिक्षार्थं देशितो भवेत् ।
न गच्छेत्तद्गृहं भिक्षुस्तदहर्वै कथंचन ॥
द्वावेवाऽऽश्रमिणौ भोज्यौ वानप्रस्थो गृही तथा ।
अभोज्यमन्नमन्येषामितरेषां तु लिङ्गिनाम् ॥

मेधातिथिः—ब्राह्मणक्षत्रियविशां मेध्यानां भैक्षमाचरेत् ।
तत्राप्यसंभवे पूर्वादाददीतोत्तरोत्तरात् ॥
द्विजाभावे तु संप्राप्त उपवासत्रये गते ।
भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्षेत्राणान्द्विजोत्तमः ॥

इति भिक्षाप्रशंसा ।

भिक्षांशनानन्तरं शेषकालं पुराणश्रवणेन नयेत् । तथा च दक्षः—
इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् ।

कालाविति शेषः ।

अङ्गिराः—पुराणश्रवणे भक्तिर्पूर्वस्यापि प्रवर्तते ।
भक्त्याऽविच्छिन्नया मुक्तिस्तस्मात्पुराणमभ्यसेत् ॥
तदभ्यासात्परं ब्रह्मभावमापद्यते मुनिः* ।

बृहस्पतिः—बन्धमोक्षविभागज्ञो बुद्ध्वा चेन्मोक्षणेच्छया ।
उपायान्वेषणे युक्तः को न मुच्येत बन्धनात् ॥
यथा चित्तं समोयुक्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यदि नारायणेऽप्येवं को न मुच्येत बन्धनात् ॥
अशास्त्रदृष्टमार्गेषु यथा चित्तक्षयो भवेत् ।
यदेवं शास्त्रदृष्टेषु को न मुच्येत बन्धनात् ॥

* ख. पुस्तके—मुनिरित्युत्तरं जीवबन्ध इति वर्तते ।

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
 तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 यथा सुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणं प्रति ।
 तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 अर्थार्थं यानि कर्माणि करोति कृपणो जनः ।
 तान्येव यदि मोक्षार्थी को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 यावत्प्रलपते हृष्टो देशराज्यादिकं बहु ।
 तावच्चेत्प्रलपेच्छास्त्रं को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 आत्मनो येन यत्नेन लोकस्य कुरुते प्रियम् ।
 आत्मनो यदि तेनैव को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 सुतां रूपवतीं दृष्ट्वा यथा चित्तं न कम्पते ।
 तथाचेत्परदारेषु को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 स्तूयमानो यथा नित्यं सुप्रसन्नो भवेन्नरः ।
 यद्येवं निन्द्यमानोऽपि को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 अपापमशठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ।
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य क्रमोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
 क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ।
 निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥
 निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः ।
 निराशः सर्वभूतेषु निराशीर्निष्परिग्रहः ॥
 सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ।
 [* यं तु सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ॥
 न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ।
 गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥
 अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्] ।

[= अथ त्रिदण्डिनः ।]

दक्षः—वैणवेन त्रिदण्डेन न त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

अध्यात्मदण्डयुक्तो यः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तक एव । = धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. पुस्तके वर्तते ।

१ ख. अर्थार्थी या° । २ क. घ. °त्मना ये° । ३ ख. °त् । अथ जीवन्मोक्षः । बृहस्पतिः । अ° ।

वागादिदण्डयुक्तस्तु प्रत्यगात्मन्यवस्थितः ।

परब्रह्मणि लीनो यः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः ॥

यमः—श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति न च स्तौति स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

विष्णुपुराणे—

निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां सङ्गदशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।

आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथवाऽपि लक्षैः ।

पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥

यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिः पूर्यते या न पूर्यते ।

तां तृष्णां संत्यजन्प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते ॥

[*नारदः—विद्याबुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते ।

बालोऽग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥]

तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।

आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥

कः केन रक्षयते जन्तुर्जन्तुः कः केन हन्यते ।

हन्ति रक्षति चैवाऽऽत्मा असत्साधु समाचरन् ॥

तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् ।

तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

अन्येषां यानि पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ।

तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।
 तद्भीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥
 सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा ।
 चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥
 शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा ।
 सर्वत्र समचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥
 एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥
 सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥
 त्वय्यस्ति भगवान्विष्णुर्मयि चान्यत्र च स्थितः ।
 यतस्ततोऽयं मित्रं वै शत्रुश्चेति पृथक्कुतः ॥
 देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
 रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥
 एतद्विजानता सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥
 एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ।
 प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

मनुः—अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

[अ० ६ । ७६ । ७७] । सेन्द्रियदेह आत्मबुद्धिं विवेकबुद्ध्या त्यजे-

दिति श्लोकार्थः ।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्रग्रामाद्विमुच्यते ॥

[अ० ६।७८] कृच्छ्रग्रामाद्दुःखसमुदायात् ।

विष्णुः—त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।

आत्मन्येव स्थितो यस्तु प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
 अनिष्टवाद्धितं पश्येत्ततः क्षिप्रं विरज्यते ॥
 यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् ।
 दण्डमुद्यम्य लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥
 यान्येव मलवाहीनि पूतिच्छिद्राणि योषिताम् ।
 तान्येव खलु काम्यानि अहो पुंसां बिडम्बना ॥
 चर्मखण्डं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितम् ।
 ये रमान्ति नरास्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥
 पृथिव्यां बीजवत्पुंसि तिष्ठत्येव शुभाशुभम् ।
 आब्रह्मणः परिज्ञानात्संसरत्येवं नो ततः ॥
 यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।
 एवमात्मानि कर्माणि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ॥
 नित्यैर्ज्ञानं समासाद्य नरो बन्धात्प्रमुच्यते ।
 धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥
 अनु(नु)दका तु या संध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ।
 संधिनी सर्वभूतानां सा संध्या योगिनां स्मृता ॥
 शून्यागारे गुहायां वा पर्वतेषु वनेषु च ।
 तत्राऽऽसीनः प्रसन्नात्मा ध्यानं विधिवदाचरेत् ॥
 निरू(रु)दका ध्यानसंध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ।
 संधिनी सर्वभूतानां सा संध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः—ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्माऽऽत्मनि स्थितः ।

[अ० ३ । प्र० ४ । श्लो० ६३]

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । आत्मैकाग्रता ध्यानम् । योगेन निदिध्यासना-
 परपर्यायेण । सूक्ष्मः प्राणशरीरादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञः । आत्मानि ब्रह्मण्यव-
 स्थित इत्येवं तत्त्वंपदार्थयोरभेदं सम्यक्पश्येदपरोक्षी कुर्यात् ।

लोहितार्कमुपासीत संध्यामातारकोदयात् ।

हृत्पद्मकोटरावासं चिन्मात्रज्योतिषं हरिम् ॥

ध्यायेन्नारायणं ह्यादौ त्रीन्कृत्वा प्राणसंयमान् ।

तावद्धर्यायेत्पुनर्यावन्निद्रावशमुपागतः ॥

सुप्तोत्थितः पुनर्ध्यायेत्तिष्ठन्ध्यायेज्जपेत्पुनः ।
 एकस्मिन्नध्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ॥
 दस्युभिर्मुषितनैव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ।
 प्राङ्गरात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे समाहितः ॥
 संध्यास्वपि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ।

इत्येवं शरीरावस्था ज्ञातव्या ।

अथ पर्यटनविधिः । अत्रिः—

हिमवाद्दिन्ध्ययोर्मध्ये ख्यातः पुण्यतमः श्रुतौ ।
 देशः सरस्वतीतीरे नर्मदायास्तु पश्चिमे ॥
 दग्धो वै वह्निना पूर्वं पवित्रीकरणाय वै ।
 योगज्ञानतपोध्यानसिद्ध्यर्थं वै महात्मनाम् ॥
 तस्मिन्देसे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 पर्यटेत्तु सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् ॥
 न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटेत् ।
 न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणवाधाकरे न च ।
 यत्र प्रभुर्भवेन्नाथस्तत्र योगी वसेत्सदा ।
 भिक्षार्थं प्रविशेद्ग्रामं वासार्थं वा दिनत्रयम् ।
 * एकरात्रं वसेद्ग्रामे पट्टने तु दिनत्रयम् ।
 पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ॥
 वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ॥
 अन्धवत्कुब्जवच्चापि बधिरोन्मत्तमूकवत् ।
 नामगोत्रादिचरणं देशं वासं श्रुतं कुलम् ॥
 वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ।

विष्णुः—ग्रामान्ते निर्जने देशे नित्यवास(सोऽ)निकेतनः ॥

पर्यटेत्कीटवद्भूमिं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ।

वृद्धानामातुराणां च भिक्षूणां सङ्गवर्जिनाम् ॥

ग्रामे वाऽथ पुरे वाऽपि वासो नैकत्र दुष्यति ।

* एतदर्थं न विद्यते क. पुस्तके ।

यमः—एकवासा अवासाश्च एकदृष्टिरलोलुपः ।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ।

अदूषयन्सतां मार्गं ध्यानासक्तो महीं चरेत् ॥

यमः—जले जीवा स्थले जीवा आकाशे जीवमालिनी ।

जीवमालाकुले लोके वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥

अग्निः—द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा कुर्यात्संकल्पमात्मवित् ।

आरुणी श्रुतिः—“ वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् । द्वावेव वा चरेद्द्वावेव वा चरेत् ” [ख० ४] इति । कठश्रुतिः—“चतुरो मासान्वा-
र्षिकान्ग्रामे नगरे वाऽपि वसेत् ” इति । मेधातिथिः—

यावद्दूर्षत्यकालेऽपि यावत्क्लिन्ना च मेदिनी ।

तावन्न विचरोद्भिक्षुः स्वधर्मं परिपालयन् ॥

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।

न त्रीनृतूनतिक्रामेन्न भिक्षुः संचरेत्कचित् ॥

वपनानन्तरं स्नायान्मृद्धिर्द्वादशभिर्यतिः ।

द्वादशैव प्रकुर्वीत क्षौरान्ते प्राणसंयमान् ॥

आषाढ्यां पौर्णमास्यां तु कारयेद्वपनं यतिः ।

चातुर्मास्यस्य मध्ये तु वर्जयेद्वपनं यतिः ॥

अथ क्षौरविधिः । अत्र संप्रदायविद्वचनानि—

गुरुं नत्वा शिरस्यम्भःक्षालनं तदनन्तरम् ।

आचम्य वाग्यतो यत्नात्सवासाः क्षौरमावपेत् ॥

अन्तर्धाय तृणं किञ्चित्तत्र निक्षेपयेद्यातिः ।

क्षुरं संदर्शनं चैव तथा नखनिकृन्तनम् ॥

अभिमन्त्र्य द्विषड्वारं प्रणवैः प्रोक्षयेज्जलम् ।

क्षुरमादाय तारेण श्मश्रुकेशान्निकृत्य च ॥

शिरोरुहींस्ततो नासास्थितांश्च प्रयतो यतिः ।

कारयेत्करपादस्थनखानां च निकृन्तनम् ॥

द्विषड्वारं निमज्ज्याप्सु तीरं गत्वोपविश्य च ।

प्रतिस्थानं द्विषड्वारं करावारभ्य पादयोः ॥

मृदं दद्यान्मुखे चैव प्रतिवारं जलं तथा ।
 ततो जलं प्रविश्याथ शिर आलिप्य सन्मृदा ॥
 द्विषड्वारं निमज्ज्याथ प्रतिवारं मृदं तथा ।
 पुनैराप्लुत्य तत्तीरं गत्वा गण्डूषमाचरेत् ॥
 पञ्चैकादशवारं च सम्यगाचम्य यत्नतः ।
 प्राणायामांस्ततः कुर्यात्पञ्चैकादशसंख्यया ॥
 क्षौरस्नानं यतीनां तु व्यासवर्यैः प्रकीर्तितम् ।

ततो मठमागत्य व्यूहपूजां कुर्यात् ।

अग्निः—वपनानन्तरं स्नात्वा पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।

मनसा कर्मणा वाचा पूजयेच्च परात्परम् ॥

यतिधर्मसमुच्चये व्यासपूजाप्रकारः—

देवं कृष्णं मुनिं व्यासं भाष्यकारं गुरोर्गुरुम् ।

गुरुं देवं गणाध्यक्षौ दुर्गा देवीं सरस्वतीम् ॥

गणो गणेशः । अध्यक्षः क्षेत्रपालः । व्यूहः पुनस्त्रय (!) एव कृष्णव्यास-
 भाष्यकाराणाभेवं समाचरेत् । व्यूहत्वं च तत्परिवारयोगात् । परिवारश्च पुरा-
 णादिषु दृष्टः । तत्र कृष्णस्य सनत्कुमारसनकसनन्दनसनत्सुजाताः । व्यासस्य
 सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलाः । भाष्यकारस्य पद्मपादविश्वरूपत्रोटकहस्तामल-
 काचार्याः । तत्र मध्ये कृष्णपञ्चकम् । तस्य दक्षिणतो व्यासपञ्चकम् । वामत
 आचार्यपञ्चकमिति । न्यायादाचाराच्च गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिर्गुरुपरात्परगुरवोऽन्ये
 च ब्रह्मविदाचार्या यथासंनिवेशं भगवतः पुरतः पूज्याः । गणेश आग्नेये ।
 ईशान्ये क्षेत्रपालः । वायव्ये दुर्गा । नैर्ऋते सरस्वती । यथादिशं च लोक-
 पालाः । भगवत्पार्श्वयोर्ब्रह्मरुद्रौ । अत्र च भगवान्मूलमन्त्रेण*पूजनीयः । अन्ये
 पुनः प्रणवादिभिर्नमोन्तैस्तत्तन्नाममन्त्रैः पूज्याः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संपूज्य
 गोपीचन्दनादिमृत्तिकां दन्तकाष्ठदोरकादि दद्यात् ।

मेधातिथिः—प्रशस्तां मृत्तिकां शुक्लां गृहीयाच्छुचिशुक्रयोः

पूरणीं चतुरो मासानाषाढ्याः कार्तिकोदयात् ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—प्राग्दृष्टेर्मृदमादाय शुभ्रां किञ्चिदपीडयन् ।

* घ. पुस्तके समासे—अष्टाक्षरेण । इति ।

प्राग्गृष्टेरिति ज्येष्ठाषाढयोरित्यर्थः । अत्र प्रथमत एव मृत्तिकासंग्रहो दन्त-
काष्ठपत्रादीनामपि संग्रहप्रदर्शनार्थं हिंसापरिहारार्थत्वस्य सर्वत्र समानत्वात् ।

आधिवास्य मृदं त्वेवं गृह्णीयाच्च शुभे दिने ।
स्मरन्यज्ञेश्वरं विष्णुं वाराहं क्रोडरूपिणम् ॥
येनोद्धृताऽसि देवि त्वं क्रोडरूपेण द्रष्टव्या ।
त्वया सह संमायातु केशवो धरणीधरः ॥

ततः संकल्पं कुर्यात् । तथाचात्रिः—

असति प्रतिबन्धे तु मासान्वै वार्षिकानिह ।
निवसामीति संकल्प्य मनसा बुद्धिपूर्वकम् ॥
प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ।
आषाढ्यादिचतुर्मासं कार्तिक्यन्तं तु संवसेत् ॥
माधवश्चतुरो मासान्सर्वभूतहिताय वै ।
स्वापं यास्यति शेषाङ्के लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ॥
सुप्तश्चैवोत्थितो यावन्न भवेत्स सनातनः ।
अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै ॥

[×ततो ब्राह्मणाः—निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् ।
यथाशक्त्या वयं पूजां करिष्यामो मुदाऽन्विताः] ॥

अत्रिः—नासमानसहायेषु निवसेद्योगवित्कचित् ।
वसेत्समानशीलेषु सुशीलेषु तपस्विषु ॥
दक्षः—एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं तु न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
एतन्नयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥
वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥
राजवार्ता दिवा तेषां भिक्षावार्ता परस्परम् ।
स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षात्प्रवर्तते ॥

× धनुश्चिह्नान्तर्गतं वचनं घ. पुस्तक एव वर्तते ।

१ ख. अतः प्र° । २ क. घ. °ष्टपात्रा° । ३ क. °रिहारार्थत्वेऽस्य । ख. °रिहरणार्थत्वं तस्य
४ ख. वाराहं । ५ ख. स मां पातु । ६ ख. °मास्यं कार्तिक्यां तु समाचरेत् ।

निरामयं निराबाधं प्रसन्नसलिलान्वितम् ।
 मेधयान्नबहुलं चैव धनिनां कुलसंकुलम् ॥
 भक्ता यत्र जनाः सर्वे स्ववृत्तिपरिपालकाः ।
 श्रद्धधाना मुदा युक्ताः शान्ताः कल्याणवादिनः ॥
 प्रयच्छन्ति यथान्यायं भिक्षां सर्वरसान्विताम् ।
 भिक्षवे पुष्कलं साधु यच्चान्यद्धर्मसाधनम् ॥
 अयाचिंता नियच्छन्ति तं देशं यत्नतो व्रजेत् ।
 वृद्धशातातपः—निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेद्यतिः ।
 तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥
 अत्रिः—चतुरोऽयं वसेन्मासान्द्रौ वा कौशिक वार्षिकौ ।
 वृद्धाननुक्रमेणैव नमस्कृत्य विधानतः ॥
 अनेन विधिना भिक्षुरापाठ्यां सुसमाहितः ।
 स्थानाभावाद्ब्रजेत्तावद्यावद्भवति पञ्चमी ॥
 प्रायश्चित्तेन युज्येत पञ्चम्यूर्ध्वं ब्रजेद्यदि ।
 कृच्छ्रमेकं चरेद्भिक्षुर्यादि ह्यार्तो न गच्छति ॥
 तेषु मासेषु केशादीन्वृत्तुसंधौ न वापयेत् ।
 नदीं च न तरेत्तेषु क्रोशादूर्ध्वं न च व्रजेत् ॥
 वापयेद्यदि केशादीनुत्तरेद्यदि वा नदीम् ।
 प्राजापत्यं चरेच्छ्रद्धयै प्राणायामशतत्रयम् ॥
 विस्तीर्णं ग्रामसीमान्ते क्रोशादूर्ध्वं ब्रजेद्यदि ।
 प्राणायामांस्त्रिंशत्कृत्वा जपेन्निकशतत्रयम् ॥
 स्थितियोग्यान्वहून्ग्रामान्यदि वर्षासु लङ्घयेत् ।
 प्रत्येकैकं चरेत्कृच्छ्रमेतत्पापात्प्रमुच्यते ॥
 वर्षाभेदं यतिः कुर्याद्यदि कश्चिदनापदि ।
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते नात्र संशयः ॥
 अथ नमस्कारविधिः—
 आतुरं न नमेत्प्राज्ञ आतुरो न नमेत्तथा ।
 अत्र संप्रदायविदः—सर्वदा वन्दनं कुर्याद्गुरोर्ज्येष्ठयतेस्तथा ।
 आपञ्चमीं नमस्कुर्यादतिक्रान्तेऽपि पर्वणि ॥
 त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।

१ क. भिक्षां च पुं । ख. भिक्षां च पुष्कलां सां । २ ख. °चितं प्रयं ।

यतिधर्मसमुच्चये—×प्रणतानां यतिर्ब्रूयादाशिषं व्यासशासनात् ।

नारायणेति च ब्रूयात्प्रणतायुर्विवृद्धये ॥

धर्मसंकरसंकीर्णं स्थाने सोपद्रवे यतिः ।

मुहूर्तं नोपतिष्ठेत यत्र धर्मः पराङ्मुखः ॥

तस्करोपद्रुते ग्रामे ब्रह्महत्यादिदूषिते ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे वा वर्षास्वप्याशु तं त्यजेत् ॥

आत्रिः—पिता माता स्वसा भ्राता स्तृषा जाया सुतस्तथा ।

ज्ञातिबन्धुसुहृद्गर्भो दुहिता तत्सुतादयः ॥

यस्मिन्देशे वसन्त्येते न तत्र दिवसं वसेत् ।

द्वेषः शोको भवेत्तत्र रागहर्षादयो मलाः ॥

अश्रुपातं यदा कुर्याद्भिक्षुः शोकेन चार्दितः ।

योजनानां शतं गत्वा तदा पापात्प्रमुच्यते ॥

दक्षः—कथाचारे खले सार्थे पुरे गोष्ठे त्वसद्गृहे ।

निवसेन्न यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—चौरैरुपद्रुतं देशं दुर्भिक्षं व्याधिपीडितम् ।

चक्रेणान्येन च क्रान्तं वर्षास्वप्याशु तं त्यजेत् ॥

मुहूर्तमपि नाऽऽसीत् देशे सोपद्रवे यतिः ।

उपद्रुते तु मनसि समाधिर्नैव जायते ॥

अधार्भिकनृपग्रामे पाखण्डजनसंकुले ।

मुहूर्तमपि नाऽऽसीत् यत्र धर्मो विलुप्यते ॥

चतुष्क्रोशान्तरा यत्र नदी भवति कुत्रचित् ।

पक्षान्ते तत्र गन्तव्यमापस्तम्बवचो यथा ॥

श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेन्नदीलङ्घनवर्जितम् ।

सायमागत्य निवसेत्स्वाश्रमे कल्पिते गृहे ॥

यत्तीर्थमनुसंप्राप्य चित्तमस्य प्रसादति ।

तत्र तिष्ठेन्नरो विद्वान्मोक्षमार्गं व्यवस्थितः ॥

चातुर्मास्ये च कार्तिक्यां क्षौरं कार्यं न चान्तरा ।

देशकालाविरोधेन भात्र्यामपि क्वचिन्मतम् ॥

× घ. पुस्तके समासे—प्रणामं न यतिर्ब्रूयात् ।

आत्रिः—कार्तिक्यां वापायित्वा तु स्नापयित्वा त्रिविक्रमम् ।

परस्परं तु संपूज्य क्षामयित्वा परस्परम् ॥

मासद्वयं चतुष्कं वा एकत्र निवसेद्यतिः ।

नैकत्र निवसेद्ग्रामे वर्षाभ्योऽन्यत्र सद्यतिः ॥

चतुरोऽयं वसेन्मासान्द्रौ वा कौशिक वार्षिकौ । *

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ॥

ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकत्र स्थानवासी स्यात् । इति शङ्खस्मृतिः ।
इत्युदाहृतवचनेभ्यो मासद्वयं चतुष्टयं वैकत्र ग्रामादौ निवसेत् । मासद्वयं यदा
तदा भाद्र्यां क्षौरं कारयेत् । भाद्र्यामपि कचिन्मतमिति वचनात् । यदा मास-
चतुष्टयं तदा नान्तरा वपनं कुर्यात् ।

चातुर्मास्ये च कार्तिक्यां क्षौरं कार्यं न चान्तरा ॥ इति वचनात् ।

मासत्रयेण तु यदा ऋतुर्भवति वै द्विज ।

तदा क्षौरद्वयं कार्यमिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

अधिमासो यदा विप्र तदा क्षौरद्वयं भवेत् ।

मासद्वयेन प्रथमं मासैकेन तथाऽपरम् ॥

वाराणस्यां तु गौतम्यां सर्वदैकत्र संवसेत् ।

मासद्वये यतीनां च विधवा चार्धमासके ॥

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं वपनं शुद्धिदं भवेत् ।

कालप्राप्तं न कुर्वीत प्राजापत्यं दिने दिने ॥

[× त्रिस्थलीसेतावपारके वपनक्रियायां विशेषो दर्शितः—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः ।

केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंचये ।

शिखाद्यं नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

तीर्थादिवपने दक्षिणं कर्णमारभ्योदकसंस्थं वापयेत् । पापनिमित्तके शिखा-
प्रान्तदेशमादीकृत्याधस्तात्सर्वतो वपेन्नोदकसंस्थम् । चूडाकरणादौ दक्षिणक-
र्णमारभ्य शिखान्तं शिखामारभ्य वामकर्णान्तं च वपेत् ।]

* इतउत्तरमयं ग्रन्थः ख. पुस्तके—श्रवणार्थी सदा तिष्ठेदुपकुर्वाणवहूदकौ । न दुष्येत्तस्य
तत्त्व्यानं प्रवासे चाप्रविद्यया । × धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तक एव वर्तते ।

पञ्च क्षौराणि भिक्षूणां भवन्ति ऋतुसंधिषु ।
 प्रावृडन्ते तु तत्कार्यं शंकराचार्यसंमतम् ॥
 हरेर्वोधे प्रकर्तव्यं न्यासं क्षौरं तथाऽटनम् ।
 अबोधे न पुनः कार्यं संकटे तु यथासुखम् ॥

वाराणस्यां गङ्गाकूले वा सर्वदाऽप्येकत्र निवसेत्तथा च
 मत्स्यस्कन्दपुराणयोः—

अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
 एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः ॥
 अविर्भुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनैः ॥
 मोक्षोऽप्यसंशयं तत्र पञ्चत्वं तु गतस्य वै ।
 हन्यमानोऽपि यो विद्वान्सेवेद्विघ्नशतैरपि ॥
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।
 गङ्गाकूले वसेन्नित्यं भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं यावद्धनुःशतत्रयम् ।

भविष्ये—ब्रह्मादिदेवलोकानां मुक्तेश्च प्राप्तये नृणाम् ।
 गङ्गैव परमो हेतुः कलिकाले विशेषतः ॥
 ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं नोपभोगाय जायते ।
 इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥

याज्ञवल्क्यः—इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ।
 तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ॥

कर्मणां संनिकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते[अ० ३ प्र० ४ श्लो० १५९] ।

बृहस्पतिः—बन्धमोक्षविभागज्ञो बन्धाच्चेन्मोक्षणेच्छया ।
 उपायान्वेषणे युक्तः को न मुच्येत बन्धनात् ॥

अथाभ्यागताचारः—

अभ्यागते यतौ स्थायी यतिलिङ्गेन शिष्टताम् ।
 विज्ञायास्योत्थितो भूत्वा वामवस्त्रादिसंयुतः ॥
 चातुर्मास्यं कियदिति पृष्ठा तेनोत्तरे कृते ।
 अभ्यागतो यदि ज्येष्ठस्तस्मै भक्त्याऽभिवन्द्य च ॥

तस्य दण्डमधो धृत्वा तेन त्यक्तं यथाविधि ।
 योग्ये देशे तु संस्थाप्य तस्मा आसनमादरात् ॥
 दत्त्वोपविष्टे तस्मिन्स गरुडासनसंस्थितः ।
 तदनुज्ञां गृहीत्वाऽथ पञ्चाङ्गं नतिपूर्वकम् ॥
 अभ्यागतप्रयुक्तं तत्पादग्रहणमादरात् ।
 यथोपदेशं कृत्वा स तत्पादौ मूर्ध्नि धारयन् ॥
 आघ्राय दक्षिणांसे तु धारयित्वा ततः सुधीः ।
 गरुडासन आसीनो जोटिकार्चनपूर्वकम् ॥
 अनुज्ञायास्य पञ्चाङ्गं नमस्कारपुरःसरम् ।
 गृहीत्वा पूर्ववत्पादावस्याष्टाङ्गनमस्क्रियाः ॥
 तदनुज्ञानुसारेण त्रिपट्टादशसंख्यया ।
 जोटिमादाय विधिवत्कर्णयोर्धारयेत्पुनः ॥
 विधायैकनमस्कारं तां गृहीत्वा यथाविधि ।
 पञ्चाङ्गेन प्रणम्याथ गरुडासनमास्थितः ॥
 क्षमार्पण्य यथादेशं शौचं पर्यङ्कमाचरेत् ।
 अभ्यागतः कनिष्ठश्चेत्तेन स्थाय्यभिवन्दितः ॥
 गृहीत्वा तस्य दण्डाग्रं पूर्ववत्स्थापयेत्ततः ।
 स्थायी स्वासन आसीनः शिष्यद्वाराऽऽसनं शुचि ॥
 तस्मै दद्यात्ततस्तत्तु मूर्ध्न्यादाय निधाय च ।
 अभ्यागतेन भूमौ तु स्थिते गरुड आसने ॥
 प्रार्थिते वै प्रणामार्थं स्थाय्यनुज्ञां विधाय सः ।
 अभ्यागतेनार्थमुक्तकटिवस्त्राग्रसंयुतम् ॥
 द्विगुणीकृतवस्त्रं तु ऊर्वोरुपनिधाय च ।
 यथोपदेशं पञ्चाङ्गनमस्कारे कृते सति ॥
 उत्थाय तस्य स्कन्धादिग्रहणं विधिना चरेत् ।
 स्वासने संविशेद्भूयः स उत्थाय द्वितीयकम् ॥
 वस्त्रं निक्षिप्य वस्त्रेण सम्यग्मुक्तेन संयुतः ।
 अभिवन्द्योपविश्याऽऽशु गरुडासनपूर्वकम् ॥
 प्रणामादि यथापूर्वं कृत्वा गरुड आसने ।
 उपविश्याञ्जलिं कृत्वा भाक्तियुक्तो भवेत्तदा ॥

१ ग. तेन त्यक्त्वा य° । घ. तेनेत्युक्तं य° । २ ग. °क्तं तु पा° । ३ ग. °माप्यते य° । ४ घ. °पयेद्यथा° । ५ ख °म्यग्युक्ते° ।

स्थायी तु स्वसमीपे तं स्थापयित्वा सुखासने ।
 अभ्यागतप्रयुक्तं तत्पादग्रहणमादरात् ॥
 कारयेत्स्वसमीपस्थैस्तत्कनिष्ठैर्यथाविधि ।
 जोटीनमस्कृतिं तद्वत्पर्यङ्कं शौचमप्यथ ॥
 तद्दिने तस्य भिक्षादि यथाशक्ति विचारयेत् ।
 इत्यभ्यागताचारः ।

अथ पर्यङ्कशौचविधिः—

वामेऽभ्यागतपादाभ्यां स्वहस्तार्थं तु दक्षिणे ।
 मृद्विभागं विभज्याथ गरुडासनमास्थितः ॥
 पादयोस्तु मृदः पञ्च चतस्रस्तिस्त्र एव च ।
 द्वे चैकां च मृदं दद्याज्जानुजङ्घादितः क्रमात् ॥
 करयोर्दश सप्ताऽऽदौ द्वितीये सप्त पञ्च च ।
 तृतीये पञ्च तिस्रश्च तिस्रो द्वे च चतुर्थके ॥
 द्वे चैकां च मृदं दद्याच्छौचे पर्यङ्कसंज्ञके ।

[*अस्यार्थः—जान्वोः ५ । वामहस्ते १० । उभयोः ७ इति प्रथमशौचे ।
 जङ्घयोः ४ । वामहस्ते ७ । उभयोः ५ । इति द्वितीये । गुल्फयोः ३ । वाम-
 हस्ते ५ । उभयोः ३ । इति तृतीये । पादपृष्ठयोः २ । वामहस्ते ३ । उभयोः
 ३ । इति चतुर्थे । पादाङ्गुलीषु १ । वामहस्ते २ । उभयोः १ । इति पञ्चमे ।
 ततः पादौ मृदा त्रिः प्रक्षाल्येति]

अथ योगपट्टविधिः । तत्र संप्रदायविदः—

अधीतविद्यः सभ्यश्चेद्दद्याद्योगपटं गुरुः ।
 पादौ मृदा त्रिः प्रक्षाल्य पादुकाभ्यां गृहं व्रजेत् ॥
 द्विगुणं कटिसूत्रं च बद्ध्वा वासोऽवगुण्ठय च ।
 उच्चासनं प्रकल्प्योपविशेत्तत्राऽऽज्ञया गुरोः ॥
 सभ्यादिष्टमुपन्यस्य वेदान्ते किञ्चिदेव तु ।
 गुरुणा विधिवन्त्यासपूर्वं शङ्खाभिषेचनम् ॥
 वासो माल्यादिकं दत्त्वा गुरुणा यतिभिः सह ।
 नमस्कृत्य प्रंपूज्याथ स्तोत्राणि च पठेत्तथा ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तक एव ।

बह्वं चोपरि संधार्य बन्धुभिर्यतिभिः सह ।
 गीताध्यायं विश्वरूपं भुङ्क्व राज्यान्तमेव च ॥
 ततो नाम प्रकर्तव्यं गुरुणा सर्वसंमतम् ।
 तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ॥
 सरस्वती भारती च पुरी नामानि वै दश ।
 श्रीपादसंज्ञया वाच्यं नाम तस्य यथातथम् ॥
 अद्याऽऽरभ्य त्वया कार्यं दीक्षाव्याख्यादिकं सदा ।
 योगपट्टोऽपि दातव्यः शिष्ये सम्यक्परीक्षिते ॥
 इत्याज्ञां गुरुणा दत्तां गृहीत्वा शिरसा स्वयम् ।
 उत्थाय च ततः सम्यक्कुर्यात्पादग्रहान्वितम् ॥
 सदोरकं नमस्कुर्याद्भ्रुं ज्येष्ठयतींस्तथा । इति ।

इति योगपट्टविधिः ।

आगतं स्वाश्रमे भिक्षुं प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ।
 विश्राम्य गुरुवद्भक्त्या पूजयेत्तद्दिने यतिः ॥

अथ निषिद्धानि—

नामगोत्रादिचरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् ।
 वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥
 वायुपुराणे—द्वावेतौ समवीर्यौ तु सुरा ताम्बूलमेव च ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ताम्बूलं वर्जयेद्यतिः ॥
 व्यासः—मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्भव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
 श्वानयोनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥
 यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा ऋषिभाषितम् ।
 दूषयेदनभिज्ञो यः स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥
 यतीनां काञ्चनं दत्त्वा ताम्बूलं ब्रह्मचारिणाम् ।
 चौराणामभयं दत्त्वा दाताऽपि नरकं व्रजेत् ॥

दशविधां हिंसां न कुर्यात् । उद्वेगजननं संतापजननं रुजाकरणं शोणितो-
 त्पादनं पैशुन्यकरणं सुखापनयनमातिक्रमः संरोधो निन्दा बन्ध इति ।

द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
 निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥
 यत्यन्नं न तु भोक्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 गोमांससदृशं ज्ञेयं सुराबिन्दुसमं जलम् ॥
 गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥
 माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
 तस्माद्दृष्टमदां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।
 न च वाक्चपलश्चैव इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥
 ज्वलितस्य वने वह्नेर्दावदर्घां न संस्थितिः (?) ।
 सर्पस्य वाऽथ चौरादेः सिंहव्याघ्रादिकस्य च ॥
 भयान्न संत्यजेन्मार्गं भयाद्यतिर्विनश्यति ।
 मोक्षं गच्छत्यसौ विप्रो निर्भयो यस्त्वसंग्रहः ॥

आरुणी श्रुतिः—“ कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारानृतादी-
 नपि त्यजेत् ” [ख० ४] । “ अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् । ऊर्ध्वगमनं विसृ-
 जेत् । ” [आरु० ख० २] काठकब्राह्मणम्—“ संन्यस्याग्नीन्न पुनरावर्त-
 येन्मां मन्युं जायामावाहयेत् ” इति । परमहंसोपनिषदि—“ सौवर्णादीनां
 नैव परिग्रहेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं च स ब्रह्महा भवेत् । यस्माद्भि-
 क्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं च स पौलकसो भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं च
 स आत्महा भवेत् । तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं न च ग्राह्यं
 च । सर्वे कामा मनोगताद्व्यावर्तत । दुःखे नोद्विग्नः सुखे न स्पृहा त्यागो
 रागे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्त्रेहो न द्वेष्टि न मोदं च । सर्वेषामिन्द्रियाणां
 गतिरुपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृत-
 कृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति ” [ख० ४] । मेधातिथिः—

[+ आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

दिवा स्वापो वृथाऽऽलापो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तक एव वर्तते ।

१ ग. °ग्यासनं स्थि° । २ घ. मामन्यं जा° । ग. मापत्यं जा° । ३ क. °दीनैव । ४ ग. घ. °ष्टं चेत्स° । ५ ग. घ. °ष्टं चेत्पौ° । ६ ग. घ. °ह्ये चेत्सं° । ७ क. °तैरन्दुःखे ।

एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्स्थानं मासेन तदुदाहृतम् ॥
उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ।
भिक्षोर्भक्षभुजस्यापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः] ॥
शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोर्थं वा परिग्रहः ।
शिष्याणां न तु कारुण्यात्स ज्ञेयः शिष्यसंग्रहः ॥
विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षायाश्चासुरस्तुतिम् ।
अनुग्रहं पथिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥
हारीतः—पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ॥
श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्रह्मवादिभिः ।
तथा शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
बह्वृषपरिशिष्टे—यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै * धर्मतो यदि ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय = कदाचन ॥
अत्रिः—छेदभेदोपमर्दं च प्राकारं गृहमाश्रमम् ।
स्वाहा स्वधा वषट्कारो विषयाणां च संनिधिः ॥
स्तुतिनिन्दाक्रियावादाः परंधर्मावघट्टनम् ।
तूष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये ॥
शिल्पं व्याख्या नियोगश्च कामो रागः परिग्रहः ।
अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् ॥
प्रायश्चित्तप्रदानं च मन्त्रौषध्यगदाशिषः ।
एकं न मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ॥

* घ. पुस्तके समासे—धर्मत इति । धर्मश्चाऽऽत्मविषयकश्रवणमननादिरेव संन्यासानन्तरं तस्यैवानुष्ठेयत्वात् । इति । = नेतराय संन्यासपूर्वकश्रवणादिधर्मरहिताय संन्यासिने प्रणामो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

१ ख. °हं प्रतिप्र° । २ ख. °रधर्मावधानता । ३ ग. शिल्पिव्या° । ४ ग. °श्चितं तथा दानं म° ।

ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ।
 कत्थनं क्लृप्तसंनं स्वस्ति ज्योतिषं क्रयविक्रयौ ॥
 क्रिया कर्मविवादाश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् ।
 संधिश्च विग्रहो यानं मञ्चकः शुक्लवाससम् (?) ॥
 शुक्रोत्सर्गो दिवास्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसः ।
 विषं चैवाऽऽयुधं बीजं हिंसां चेक्षादिमैथुनम् ॥
 प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजत्यधः ।
 भैक्षदेशनृपज्ञातिपुत्रमित्रादियोषिताम् ॥
 उपचारकथास्वन्यो मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदेऽपि वा ॥
 सन्माननं न च ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
 न स्नानमाचरोद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते ॥
 पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुध्यति साम्बरः ।
 न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ॥
 त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ।
 गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ॥

वायुपुराणे—दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
 दण्डं विष्णुपदे स्पृष्ट्वा पितृभिः सह मुच्यते ॥
 गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे यूपे वँटे तथा ।
 दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुः पितृभिः सह मोदते ॥

विष्णुः—संभाषणं सह स्त्रीभिरालापप्रेक्षणे तथा ।
 नृत्यं गानं सभासेवापरिवादांश्च वर्जयेत् ॥

मेधातिथिः—न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टं न च स्मरेत् ।
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येत्स्त्रियामपि ॥
 एतच्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः ।
 चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥
 सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान्स्त्रीषु न विश्वसेत् ।
 सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥

- क्रतुः—अर्थशय्यासनानां तु वाक्यस्पर्शनभाषणैः ।
याजनाध्यापनव्याख्यावस्त्रभाण्डपरिग्रहैः ॥
मिथुनेक्षणसंकल्पैः संकराः स्युर्यतेः सदा ।
मेधातिथिः—स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
षडेतानि न गृहीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥
रसार्यनक्रिया वादो ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।
विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्परदारवत् ॥
दक्षः—भयं प्राणान्तिकं मुक्त्वा विष्मूत्रोत्सर्ग एव च ।
नान्यत्र विचरेद्रात्रौ न मध्याह्ने न संध्ययोः ॥
मनुः—नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥
बृहस्पतिः—नैवाऽऽददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
पकमापत्सु गृहीयाद्यावदह्नोपभुज्यते ॥
पाथेयमेकरात्रस्य पानीयं दुर्गमे पथि ।
गृहीयान्नाधिकं चान्नं भेषजं तु यथेच्छया ॥
विष्णुपुराणे—जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्माभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
आत्रिः—न चैकस्मिन्वसेद्ग्रामे न चैकस्मिन्सरित्ते ।
शून्यागारे न चैकस्मिन्वसेच्छून्यालये तथा ॥
लोकयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः ।
नान्योपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ॥
ग्रासादाच्छादनादन्यन्न गृहीयात्कथंचन ।
यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृहीत नान्यथा ॥
परार्थं न प्रतिग्राह्यं न च दद्यात्कथंचन ।
दैन्यभावात्तु भूतानां संविभागं यतिश्चरेत् ॥
क्रतुः—नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नाऽऽवसथे वसेत् ।
स दूषयति तत्स्थानं वृद्धान्पीडयतीति च ॥
मनुः—अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् [अ० ६ । श्लो० ४७-४८]
 अत्रिः—पकं वा यदि वाऽपकं पाचयेद्यः कचिद्यतिः ।
 स्वधर्मस्य तु लोपेन तिर्यग्योनिं व्रजेद्यतिः ॥
 जाबालः—अन्नदानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां परिग्रही ।
 उभौ तौ मन्दर्बुद्धित्वात्पूतीनरकशायिनौ ॥
 वायुपुराणे—यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥
 शून्यागारेषु घोरेषु आसुर्भवति दारुणः ।
 स तिर्यक्स्यात्ततो गृध्रः श्वा वै द्वादश वत्सरान् ॥
 खरो विंशतिवर्षाणि दश वर्षाणि सूकरः ।
 अपुष्पोऽफलितो वृक्षो जायते कण्टकान्वितः ॥
 ततो दावाग्निना दग्धः स्थाणुर्भवति कामुकः ।
 स्थावराच्च परिभ्रष्टो योनिमन्यां स गच्छति ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रान्ते जायते ब्रह्मराक्षसः ।
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः क्रव्यादो रुधिराशनः ॥
 चाण्डालगर्भसंभूतो जायते नात्र संशयः ।
 क्रमेण लभते मोक्षं कुलस्योत्सादनेन च ॥
 अङ्गिराः—न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
 न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥
 न किञ्चिद्भेषजादन्यन्न चान्यदन्तधावनात् ।
 विना भोजनकाले तु भक्षयेदात्मवान्यतिः ॥
 यतिधर्मविहीनस्तु संसारान्नातिवर्तते ।
 हर्षक्रोधौ न कुर्वीत मनःपूतं समाचरेत् ॥
 प्रतिग्रहं न गृह्णीयान्नैव वाऽन्यं प्रदापयेत् ।
 प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥
 विष्णुः—वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां प्रीतिं यत्नेन वर्जयेत् ।
 दत्तात्रेयः—जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोकहर्षौ त्यजेद्यतिः ॥

हारीतः—छेदने भेदने पाके यतिर्यस्तु प्रवर्तते ॥
 तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा प्रेताशौचं विधीयते ।
 तिलधान्यहिरण्यं च गोभूदासीगृहादिकम् ॥
 तदादाय निषिद्धं तु योऽश्नुते तं त्यजेद्यतिः ।
 स साधुभिर्बहिष्कार्यः स्मृतोऽसौ पतितो यतिः ॥
 तं दृष्ट्वा भिन्नमर्यादं स्नानं कुर्यात्सहाम्बरम् ।

अङ्गिराः—संन्यासं चैव यः कृत्वा पुनरुत्तिष्ठते द्विजः ।
 न तस्य निष्कृतिः कार्या स्वधर्मात्प्रच्युतस्य च ॥

विष्णुः—आरूढो नैष्ठिकं धर्मं पुनरावर्तयेद्यदि ।
 आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
 स निन्द्यः सर्वभूतानां पितृघ्नश्चैव जायते ।
 चाण्डालाः प्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः ॥
 तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः सह वासयेत् ।
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनामवकीर्णिनाम् ॥
 शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन्प्रत्यापत्तिर्न विद्यते ।

बहिस्तुभयथा वाऽपि स्मृतेराचाराच्चोभयथाऽपि कृतप्रायश्चित्ता अकृत-
 प्रायश्चित्ताश्चैते सद्भिः सहाध्ययनाशनादिव्यवहारानर्हा एव । कुतः । यतः—

प्रायश्चित्तैर्निरस्येत पारलौकिक्यशुद्धता ।
 नैहिकी वर्चनान्न्यायबाधो बालवधादिवत् ॥

मनुः—बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
 शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवदेत् ॥ इति ।

न भोजनादिसर्वव्यवहारमाचरोदित्यर्थः ।

आविकं त्वाधिकं वस्त्रं तूलीं तूलपटीं तथा ।
 प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्पतते नात्रसंशयः ॥
 [*ऊर्णाकीटोद्भवं वस्त्रं कस्तूरीरोचनं तथा ।
 वर्जनीयं प्रयत्नेन स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तके वर्तते ।

ग्राह्यं कार्पासजं वस्त्रं काषा(शा)युक्तमयाचितम् ।
अन्यद्वस्त्रं त्यजेद्योगी यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥]

उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य पुनरावर्तयेद्यदि ।

आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

बह्वृचपरिशिष्टे—पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ।

धीपूर्वं रेतउत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च ॥

काञ्चनं च तिला गावो भूमिधान्यधनं स्त्रियः ।

प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्पतैते नात्र संशयः ॥

भूमिर्गावो हिरण्यं च यतेर्यस्य परिग्रहः ॥

तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यस्तु निवर्तते ।

हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य च ॥

दिवास्वप्नं च यानं च स्त्रीकथालौल्यमेव च ।

मञ्चकः शुक्लवासश्च यतीनां पतनानि षट् ॥

अन्नदानपरो भिक्षुश्चतुरो हन्ति दानतः ।

दातारमन्नमात्मानं यस्मै चान्नं प्रयच्छति ॥

क्रतुः—माधूकरं समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ।

स याति नरकं विप्रो भोक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

[* जाबालः—कार्पासोद्भवकाषायं वस्त्रं ग्राह्यमयाचितम् ।

कन्थाकौपीनवासस्तु तेन कार्यं न दुष्यति ॥

अन्यद्वस्त्रं यदा लौल्याद्गृहीत्वोर्णापटादिकम् ।

तेन पापेन च यतिः स्वधर्मात्प्रच्युतो भवेत् ॥]

कात्यायनः—द्रव्यस्त्रीमांससंपर्कान्मधुमासिकलेहनात् ।

विचारस्य परित्यागाद्यतिः पतनमृच्छति ॥

व्यासः—क्रोधलोभपरो नित्यं निद्रालस्यपरस्तथा ।

विषादीच्छापरश्चैव श्रेयसो भ्रश्यते द्विजः ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गता ग्रन्थः क. पुस्तके वर्तते ।

दक्षः--पारित्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

ऋतुः--बीजघ्नं तैजसं पात्रं शुक्रोत्सर्गं सिताम्बरम् ।

निशान्नं च दिवा स्वप्नं यतीनां पततानि षट् ॥

दासीदासं गृहं यानं गोभूधान्यधनं रसान् ।

प्रतिगृह्य यतिर्ग्रामं हन्यात्कुलशतत्रयम् ॥

आविकं पैटिकां मांसं तूलिकां मश्वकं मधु ।

शुक्रवस्त्रं च यानं च ताम्बूलं स्त्रियमेव च ॥

प्रतिगृह्य कुलं हन्यात्प्रतिगृह्णाति यस्य च ।

पुष्पं शाखां पल्लवं वा फलमूलतृणादिकम् ॥

भुक्त्वा च यस्तु संन्यासी नरके पतति ध्रुवम् ।

यः स्वधर्मं परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ॥

न तस्य निष्कृतिः कार्या स्वधर्मात्प्रच्युतो हि सः ।

[*कात्यायनः--ऊर्णा केशोद्भवा ज्ञेया मलकीटोद्भवः पटः ।

कस्तूरी रोचनं रक्तं वर्जयेदात्मवान्यातिः ॥

हिंसोद्भवं पटुकूलं कस्तूरी रोचनं तथा ।

प्राण्यङ्गं च तथोर्णा च यतीनां पतनं ध्रुवम् ॥

वस्त्रं कार्पासजं ग्राह्यं काषा(शा) युक्तमयाचितम् ।

अन्यद्वस्त्रादिकं सर्वं त्यजेन्मूत्रपुरीषवत् ॥

ऊर्णा तु रोमसंभूता कृमेर्मलयुतं पटः ।

कस्तूरी रोचनं रक्तं प्राण्यङ्गमस्थिसंनिभम् ॥

एतान्स्पृष्ट्वा प्रमादेन स्वधर्माच्च्यवते यतिः ।

साक्षेपेण यदा लौल्याद्ग्रहणं नरकं ध्रुवः ॥]

आङ्गिराः--आरूढपतितो हन्ति दश पूर्वान्दशापरान् ।

निस्तारयति तानेव यदि सम्यगव्यवस्थितः ॥

क्षेत्रं गावो हिरण्यं च यतेर्यस्य परिग्रहः ।

तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

विधवां कञ्चुकोपेतां सधवां कञ्चुकं विना ।

यतिं च कञ्चुकोपेतं दृष्ट्वा चक्षुर्निमीलयेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तगतो ग्रन्थः क. पुस्तके वर्तते ।

चत्वारि पतनीयानि यतीनां मनुरब्रवीत् ।
 औषधं संनिधानं च एकान्नं कांस्यभोजनम् ॥
 एकान्नी द्विव्रती चैव भेषजी वस्तुसंग्रही ।
 चत्वारो नरकं यान्ति मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

(* जमदग्निः—चित्रवस्त्रं तु न ग्राह्यमपि कार्पाससंभवम् ।
 तथा कीटोद्भवं चीर्णं त्यजेच्छुनकसंघवत् ॥
 न रक्तमुल्बणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।
 मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं यतिः ॥)

अथ प्रायश्चित्तं प्रयोगसारे—

तिष्ठेन्न चिरमादित्यमुपस्थायैव भिक्षया ।
 स्थित्वा द्वादश संयच्छेत्प्राणायामांस्तदैव तु ॥
 वाचं विसृज्य चाऽऽभाष्य त्रीनेव तु विनिश्चयः ।
 (× पतेश्चैव सूतिकाया रजस्वलापतेस्तथा ॥
 भाण्डस्पर्शनपर्यन्तं भिक्षार्थं वर्जयेद्गृहम् ।
 सूतिका पुत्रजननीं विंशद्रात्रेण शुध्यति ॥
 मासेनैकेन भिक्षां तु कुर्यात्स्त्रीजननीषु च ।
 सप्तमे मासि संप्राप्ते गृहस्थः सूतिका भवेत् ॥
 तत्र भिक्षां न कुर्वीत कृत्वा भिक्षुश्च दुष्यति ।
 सप्तमासाधिके गर्भे गर्भिण्या यत्तु पच्यते ॥
 हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ।
 अज्ञानात्क्षुरुते यश्च प्राणायामांश्च पञ्चशः ॥
 अथवा यद्गुरुर्ब्रूयात्तत्कार्यमपनिश्चयः । (!)
 उदक्याचोदितं चान्नं द्विजान्नं शूद्रचोदितम् ॥
 प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे वाऽन्नं पित्रर्थं कल्पितं तथा ।
 देवादिकर्षणि क्लृप्तं तथा पापैरुदाहृतम् ॥
 नोत्पन्ना संततिः काचित्स्त्रियाः पुंसोऽपि वा गृहे ।
 नाश्नीयात्तद्गृहे भिक्षुरश्वान्द्रायणं चरेत् ॥

* वर्तुलकंसस्थितो ग्रन्थः क. पुस्तक एव । × वर्तुलकंसस्थितस्त्वयं ग्रन्थः ख. पुस्तके ।

अशौचं वा गृहे यत्र यावत्सूतकमेव वा ।
 पाखण्डिकुष्ठिभ्रूणघ्नैर्दृष्टं चान्नुदकयया ॥
 श्वषण्डकाकचण्डालैरन्यैरन्त्यावसायिभिः ।
 चान्द्रायणं चरेद्भुक्त्वा भक्षित्वा तु यदृच्छया ॥
 पात्रे तु पतिते भैक्ष एकभिक्षां करोति यः ।
 स कुर्याच्छतमश्रान्तः प्राणायामान्विशुद्धये ॥

जमदग्निः—अथवा यद्गुरुर्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥
 विहाय दण्डं गृह्णानो द्वादशैव तु धारयेत् ।
 बहिर्दण्डं प्रतिष्ठाप्य गृह्णानः षोडशैव तु ॥

भैक्षमिति शेषः ।

आत्रिः—भैक्षं च परपाकान्नं संमिश्रं योऽत्ति वै यतिः ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा प्राणायामशतं चरेत् ॥
 श्वकाकगर्दभैरुष्ट्रैर्जम्बुकैर्वानरैस्तथा ।
 चाण्डालपतितैः स्पृष्टं यतिः पात्रं विसर्जयेत् ॥
 पूयशोणितमांसैस्तु स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः ।
 श्लेष्माश्रुरेतःस्पृष्टं च यतिः पात्रं विसर्जयेत् ॥

यमः—यदि पर्युषितं भैक्षमद्याद्भिक्षुः कथंचन ।

तदा चान्द्रायणं कुर्याद्यतिः शुद्धचर्यमात्मनः ॥
 भिक्षुर्द्विर्भोजनं कुर्यात्कदाचिज्ज्ञानदुर्बलः ।
 स्वस्थावस्थो यदा लौल्यात्तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 आखुजम्बुकमार्जारस्वरकाकोष्ठसूकरान् ।
 भासवानरवेश्याश्च नरास्थिग्रामकुक्कुटान् ॥
 नकुलं मद्यभाण्डं च यूपकाष्टं विधर्मिणम् ।
 अपविद्धमसन्मार्गं चित्तिकाष्टं चितिं तथा ॥
 वसनं नीलिकात्तं च धर्मभेत्तारमेव च ।
 अमेध्यनिचयं खड्गं स्पृष्ट्वा देवलकं यतिः ॥
 स्थाप्य पात्रं शुचौ देशे शुभं गच्छेज्जलाशयम् ।
 शौचं कृत्वा यथान्यायं क्षालयेत्तु मृदम्भसा ॥

१ क. श्वचण्डका । २ क. ख. क्त्वा भिक्षि । ३ ग. घ. °यात्सांतपनः श्रान्तः । ४ क. भुक्त्वा । ५ क. °श्रु तेन स्पृ । ग. °श्रु तेन संस्पृ । घ. °श्रुपतितैः स्पृ ।

यदेवोपहतं ह्यङ्गं मृद्धिर्द्वादशभिर्यतिः ।
 निमज्जेत्तु ततस्तोये कुर्यादाचमनं ततः ॥
 प्राणायामत्रयं कृत्वा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ।
 अन्तर्जले यथान्यायं शुद्धयर्थं योगदीक्षितः ॥
 भैक्षाधारं समादाय त्रिकेणाभ्युक्ष्य वारिणा ।
 निमज्ज्य च ततस्तोये शुद्धयर्थं संकरे तदा ॥
 एवमेषा हि संस्पृष्टा भिक्षा भिक्षोर्विशुध्यति ।
 यदा पात्रं न संलग्नं तदा शुध्यति नान्यथा ॥
 संलग्ने त्वथ पात्रे तु सद्यस्त्यागो विधीयते ।
 उद्धृत्य सव्यहस्तेन तोयं पिबति यो द्विजः ॥
 सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे तु भोजनम् ॥
 कृत्वा चोपवसेद्भिक्षुः स्रग्गन्धादिविभूषणम् । ×

जावालः—संन्यासं कुरुते यस्तु श्राद्धं तस्य विधीयते ॥
 तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ऋतुः—भर्तृहीना तु या नारी स्वतन्त्रा बन्धुवर्जिता ।
 तदन्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 स्वधर्मात्प्रच्युता ये वै पुरुषा योषितोऽपि वा ।
 अवीरास्ते सदा ज्ञेया नित्यं सद्भिर्विगर्हिताः ॥

जमदग्निः—आहारग्रहणे रात्रौ प्राणायामा दश स्मृताः ।
 जलप्रग्रहणे रात्रौ प्राणायामस्तथैव च ॥
 भुक्तशेषं न कुर्वीत प्रमादात्कुरुते यदि ।
 प्रतिश्रासं तदा कुर्याच्चिन्त्रीन्प्राणायमान्यतिः ॥
 विशीर्णं च सलेपं च पात्रं सोपहतं यदा ।
 तत्र मोहाद्यतिर्भुङ्क्ते चरेदिन्दुव्रतं सकृत् ॥

× विभूषणमित्युत्तरमयं ग्रन्थः क. पुस्तके—हारीतः—अलाबुपात्रं च पाषाणं कांस्यपित्तलौ
 यतीनां पञ्च पात्राणि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । (?)

१ क. यदेवाप° । ग. यदेवाप° । घ. यदेवोप° । २ घ. °माधाय । ३ ख. त्रिकोणा° । ४ ख.
 निमृज्य । ५ ख. यामास्त° । ६ क. घ. °रेद्विन्दु° ।

देषलः—दृष्टं भ्रूणघ्नपाखण्डैः कुष्ठघादिभिरुदकयया ।

श्वषण्डकाकचाण्डालैरन्त्यैरन्त्यावसांयिभिः ॥

एतान्पश्यन्न भुञ्जीत भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

पतितान्नं सकृद्भुक्त्वा प्रायश्चिती भवेद्यतिः ॥

तप्तकृच्छ्रत्रयं कृत्वा शुध्यते नात्र संशयः ।

यमः—उपानहौ विना भिक्षुः कृत्वा भिक्षाटनादिकम् ।

मार्गं मूत्रादिसंकीर्णं सम्यक्स्नानेन शुध्यति ॥

अज्ञानाद्या भवेद्धिसा यतेर्भिक्षाटने क्वचित् ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा तथाऽऽचम्य विशुध्यति ॥

जाबालः—स्वस्थावस्थो यदा भुङ्क्ते पुनराहत्य तद्दिने ।

अन्यग्रामेऽथवा तस्मिंस्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

यदा ग्रामद्वये भिक्षुश्चरेद्भैक्षं प्रमादतः ।

स्वधर्माकुशलो लुब्धस्तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अशक्तः प्राणरक्षार्थं पुनर्मूलफलादिकम् ।

भक्षयेन्नैव दुष्येत भेषजं दन्तधावनम् ॥

यथा न पीडयते कायो नैवान्तकवशं व्रजेत् ।

तथा धर्मं चरोद्धिक्षुः पश्यन्वै शास्त्रचक्षुषा ॥

एकान्नं मधु मांसं च अन्नं विष्ठादिदूषितम् ।

हन्तकारं च नैवेद्यं प्रत्यक्षं लवणं तथा ॥

एतान्भुक्त्वा यतिर्मोहात्प्राजापत्यं समाचरेत् ।

यत्यन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ॥

अन्नत्रयं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अत्रिः—सक्तुपेषणगोदोहादन्नर्पाकादिकालतः ।

ऊर्ध्वं यदि प्रतीक्षेत भिक्षार्थं भैक्षमाचरेत् ॥

कालातिक्रमदोषेण स्वधर्मात्प्रच्युतो भवेत् ।

द्वादशैव तथा कुर्यात्प्राणायामांश्च शुद्धये ॥

ज्ञातीनां तु कुले भिक्षुर्न भिक्षेत कथंचन ।

आचरेत यदा भिक्षां तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥

प्राणायामशतं कुर्याद्भुक्त्वा शूद्रान्नमापादि ।

सगोत्रमसगोत्रं वा यद्गृहे सूतकं भवेत् ॥

न तावच्छुध्यते भूमिर्यावन्न स्यादनिर्दशम् ।
 भिक्षां भिक्षुर्न भिक्षेत भिक्षंश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 निषिद्धान्नं यदाऽश्रीयादनुज्ञा यत्र नास्ति वै ।
 अतिकृच्छ्रं तदा भिक्षुः कुर्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

जमदग्निः—गन्धं घ्रात्वा सुरायाश्च तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 ऋव्यादपूतिगन्धं च प्राणायामो विधीयते ॥
 उद्धृत्य वामहस्तेन भाजने योऽन्नमात्ति वै ।
 गृध्रोच्छिष्टं तु तज्ज्ञेयं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 भुञ्जानस्य यदा भिक्षोः कदाचित्स्रवते गुदम् ।
 अन्नं चाऽऽस्यगतं त्यक्त्वा कृत्वा शौचं समाहितः ॥
 स्नानं कृत्वा यथान्यायं त्रिंशत्प्राणायामांश्चरेत् ।
 अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

आश्वलायनः—विनाऽङ्गुष्ठेन नाश्रीयान्न लिहेज्जिह्वया करम् ।
 अश्रन्यदि लिहेद्धस्तं तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥

[*पात्रे—मठेष्वभोज्यमन्नं स्याद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 स्पृष्ट्वा मठपतिं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥]

विश्वामित्रः—मत्स्यमांसादि बहुलं यद्गृहे पच्यते भृशम् ।
 तद्गृहं वर्जयेद्भक्षुर्यदि भिक्षां समाचरेत् ॥
 द्वादशांस्तु(शाथ) यमान्कृत्वा ततः पापात्प्रमुच्यते ।
 मृद्भस्मोदकमन्नं वाऽभोज्यान्नांऽऽददते यतिः ॥
 आददानः प्रमादेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 त्रिंशत्प्राणायामान्कृत्वा जपेन्निकशतत्रयम् ॥
 अज्ञानादर्थमेवैतत्प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 अभ्यासादधिकं किञ्चिद्वर्धते दिनसंख्यया ॥
 एकान्नं तु त्र्यहं भुक्त्वा निरन्तरमनापदि ।
 प्राणायामशतं कुर्याच्छुद्ध्यर्थं यतिरात्मवान् ॥

जमदग्निः—कृकलासे क्षीरगले मण्डूके गृहगोधिके ।
 कुक्कुटादिषु भूतेषु दशाहं चार्धभोजनम् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. पुस्तक एव ।

मार्जारे मूषके सर्पे स्थूलमत्स्येषु पक्षिषु ।
 नकुलादिषु भूतेषु चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 पिपीलिकायां सूक्ष्मायां प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ।
 यूकायां मत्कुणे चैव मशके पञ्च निर्दिशेत् ॥
 मूलाङ्कुरेषु पत्रेषु पुष्पेषु च फलेषु च ।
 स्थावराणां चोपमर्दे प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥
 धान्यं वृक्षं लतां यस्तु स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 उत्पाटयति मूढात्मा अवीचीनरकं व्रजेत् ॥
 अकामादपि हिंसेत पशून्मृगादिकान्यतिः ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥

हारीतः—अह्ना रात्र्या च यो जन्तून्निहनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
 प्राणायामान्दशाष्टौ वा प्रायश्चित्तं यतिश्चरेत् ॥
 चाक्षुषे दश कुर्वीत वाच्ये विंशतिमेव च ।
 मानसे त्रिंशतं वाऽपि पातके प्राणसंयमान् ॥

यमः—दिवसे दिवसे चैव प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥
 कणपिण्याकतक्रं वा शाकमूलफलादिकम् ।
 पक्वं वाऽप्यथ वाऽपक्वं पचन्नज्ञानतो यतिः ॥
 आचरेत्रीणि कृच्छ्राणि प्राकृतान्येव शुद्धये ।
 अभ्यासाद्बुद्धिपूर्वं हि पाकदोषान्न मुच्यते ॥

बह्वृचपरिशिष्टे—सुवर्णं रजतं ताम्रं तैजसं यच्च किञ्चन ।
 स्पृष्ट्वा परिव्राद्शुद्रं च सवासा जलमाविशेत् ॥
 द्रव्यं तु मुद्रितं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रेण शुचिर्भवेत् ।

अत्रिः—श्वान्युष्ट्रजम्बुकैर्दष्टे नरवानररासभैः ॥
 क्रव्यादैर्दंष्ट्रिभिश्चान्यैः प्रायश्चित्तं यतिश्चरेत् ।
 स्नात्वा स्मृत्वा हरिं कुर्याद्द्वादश प्राणसंयमान् ॥
 स्वकाये स्वयमुत्पाद्य शोणितं वै यतिः क्वचित् ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा तथाऽऽचम्य विशुध्यति ॥

[+ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कदाचित्पश्चिमामुखः ।
पश्चिमा (दक्षिणा) भिमुखो भिक्षुर्नचाश्रीयात्कदाचन ॥]

आत्रिः—आरूढपतितं दृष्ट्वा विना स्नानं तु यश्चरेत् ।

पानाभिक्षादिकं कर्म तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥

कपिलः—स्वप्ने स्त्रीसङ्गभोगेन स्नात्वा त्रिसहस्रं जपेत् ।

कण्डूयनेन क्षरण उपवासस्तदाऽऽचरेत् ॥

शतत्रयं वा जपोदिति ।

देवलः—स्वप्नस्कन्धे दुर्बलत्वात्प्राणायामास्तु षोडश ।

रेतःसेकं कचिद्भिक्षुः कुर्यान्मोहात्तु कामतः ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ।

= स्वभावतो दिवा स्कन्धे प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

स्त्रियं दृष्ट्वा यदा स्वप्ने रेतः क्षरति वै कचित् ।

सवासाऽऽप्लुत्य शुद्धयर्थं कुर्यात्षोडश संयमान् ॥

उपवासं यतिः कुर्यात्पुनः सुप्तः क्षरेद्यदि ।

प्राणायामैर्विशुद्धात्मा विरजो जायते पुनः ॥

व्रणात्तु कृमिसंभूतौ भक्षणे मधुमांसयोः ।

उपवासत्रयं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ॥

यूकायाः शतसंभूतावुपवासं समाचरेत् ।

ताम्बूलभक्षणेऽभ्यङ्गे कांस्यपात्रे च भोजने ॥

एकैकातिक्रमे तेषां प्राणायामशतं चरेत् ।

अदण्डो न गृहं गच्छेदिषुक्षेपत्रिकाद्वने ॥

यदि गच्छेत्प्रतिगृहं प्राणायामत्रयं चरेत् ।

हारीतः—गुरुवचनातिक्रमे च स्वधर्मातिक्रमे च पूर्णचान्द्रायणं चरेत् ।

वर्षाकाले विना विघ्नं शरणं संत्यजेद्यदि ॥

शुद्धयर्थं तु तदा कुर्यात्कृच्छ्रं च शतसंयमान् ।

प्रतिक्रोशं चरेत्कृच्छ्रं लोभमोहादिना त्यजेत् ॥

सत्यकामः—दण्डग्रहणं कृत्वा पुत्रमित्रभ्रात्रादिसंभाषणं न कुर्यात् ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते । = एतदर्थं न ख. पुस्तके ।

१ क. °त। यान° । २ ग. घ. स्त्रीसह संभोगे । ३ क. ख. लक्षत्रयं । ४ ख. गृह्याद्गच्छे° ।
५ ख. च पूर्ण° । ६ ख. वा ।

अज्ञानाद्भाषणं कृत्वा प्रायश्चित्तेन युज्यते ।

एकं कृत्वा तूपवासं तु प्राणायामशतं चरेत् ॥

तद्गृहं गच्छति स्वजने करोति भिक्षां गृह्णाति प्राजापत्यव्रतं कृत्वा
प्राणायामशतं चरेत् । तं दृष्ट्वा दुःखं करोत्यश्रु पातयन्प्रायश्चित्तेन युज्यते ।

उपवासत्रयं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ।

अत्रिः—यदि कश्चित्प्रमादेन विना स्नानं समाचरेत् ।

स्नानपानादिकं कर्म प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

सत्यकामः—भिक्षुः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

जपेन्निकसहस्रं च प्राणायामांश्च षोडश ॥

कपिलः—पूर्वसंभोगं न स्मरेत् । प्रमादात्स्मरणादाचम्य प्राणायामत्रयं
कृत्वा पुनराच(चा)मेत् । स्वप्नसंभोगे स्नात्वा त्रिकसहस्रं जपेत् ।

अत्रिः—तिलधान्यसुवर्णानि गोभूयानगृहादिकम् ।

दासीदासं रसं गन्धं याचितायाचितं तु यत् ॥

हृदि शोकं पुरा कृत्वा तत्सर्वं तु परित्यजेत् ।

संत्यज्य सर्वं द्रव्यं तु चरेच्चान्द्रायणं यतिः ॥

प्रहीणं तु यदा दद्याद्यतिस्तिलकुशादिकम् ।

प्रक्षिप्य तद्धनं भूमौ चरेत्कृच्छ्रं जपेन्निकम् ॥

वायुपुराणे—संन्यासी यो हि भूत्वा तु हिरण्यं संग्रहेद्यदि ।

तस्य दर्शनमात्रेण सचैलो जलमाविशेत् ॥

द्रव्यादानं यतिर्यो वै प्रकरोति नराधमः ।

पच्यते नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥

अद्वैतभावमाश्रित्य द्वैताचारेण वर्तते ।

रुदन्ति पितरस्तस्य हा कष्टं पतितं पुनः ॥

लब्धं द्रव्यं परित्यज्य उपवासत्रयं चरेत् ।

प्राणायामशतं कृत्वा त्वयुतं जपमाचरेत् ॥

सामर्थ्ये शिविकामश्वं गजं वृषभमेव च ।

शकटं वा रथं वाऽपि समारुह्य च कामतः ॥

व्रतं सांतपनं कुर्यात्प्राणायामशतान्वितम् ।
 असामर्थ्ये समारुह्य यानं पूर्वोदितं पुनः ॥
 कृच्छ्रकं शोधनं तत्र प्राणायामांस्त्वकामतः ।
 स्वयं पक्त्वा तु यो भुङ्क्ते तस्य सांतपनत्रयम् ॥
 पाचयित्वा तु यो भुङ्क्तं तस्य कृच्छ्रं विधीयते ।
 गण्डूषपादशौचादि यस्मिन्पात्रे च निक्षिपेत् ॥
 षण्मासं निक्षिपेद्भूमौ दशक्षारेण शुध्यति ।

मार्कण्डेयपुराणे—मूत्रोत्सर्गं तु यः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।
 मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स गव्यं पीत्वा विशुध्यति ॥
 गव्यं घृतम् ।

मूत्रं कृत्वा व्रजेन्मार्गं स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

छागलेयः—व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 अहोरात्रोषितो भूत्वा कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ।
 यस्माज्ज्ञानात्तथा ध्यानान्नान्यद्भिक्षोस्तुं शोधनम् ॥
 तस्मात्तानि सदा कुर्याद्यतिः शुद्ध्यर्थमात्मनः ।
 उपपातकिनो भिक्षोर्लघ्वाहारो जपस्ततः ॥
 मौनं कालत्रये स्नानं विहितानि विशेषतः ।
 सहस्राणि यमान्कुर्यात्प्रणवस्यायुतं जपेत् ॥
 अरण्ये व्रतमेतत्तु कृत्वा भिक्षुर्विशुध्यति ।
 महापातकजाद्वोषाद्विशुद्ध्यर्थं सदा यतिः ॥
 त्रिलक्षं तु जपेद्योगी प्राणायामायुतं तथा ।
 ततः शतसहस्रं तु प्रणवानां जपेद्यतिः ॥
 स्त्रीसंभोगे सकृन्मोहाद्विधिनाऽनेन शुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे—अन्तः प्रक्षाल्य लिङ्गस्य यतिश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 रेतोत्सर्गं यदा कुर्यात्प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः ॥
 प्राजापत्यत्रयं कुर्यात्प्राणायामशतानि च ।

कपिलः—कण्डूयनक्षरण उपवासः । चिन्तने त्रिरात्रम् । मधुमांसा-
 स्वादने च सकृत्स्त्रीगमने च द्वादशरात्रमुपवासयेत् । त्रिलक्षं जपेत् ।

अभ्यासे सकृदप्यन्त्यजागमनेऽरण्यं गत्वा विल्वादिफलैः स्वपतितैर्यतिश्चान्द्रायणव्रती ब्रह्माऽऽवर्तयन्त्यावज्जीवं वसेन्मृतः शुध्यति ।

आपस्तम्बः—रजकश्चर्मकारश्च नटो वृरुड एव च ।

कैवर्तमेदभिलाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः ॥

दत्तात्रेयः—उपेत्य वा स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामसमार्युक्तं कृच्छ्रमब्दं समाचरेत् ॥

तथैव च पुनः श्रान्तः कुर्यात्सांतपनं व्रतम् ।

तपश्चरितनिर्देशात्कृच्छ्रस्यान्ते समाहितः ॥

पुनश्चाऽऽश्रममागत्य चरोद्भिक्षुरतद्भितः ।

पाराकं त्रिकलक्षं च सकृदत्त्वा स्त्रियं चरेत् ॥

त्रिरात्रंभ्यसेद्ब्रह्म संवत्सरत्रिकं जपेत् ।

गृहस्थश्च यतिश्चैव खण्डितो यदि कामतः ॥

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत् ।

स्कन्न इन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ॥

तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ।

इच्छया यदि तां पश्येन्प्राणायामास्तु षोडश ॥

रात्रौ तु क्षरणे स्नान्वा द्वादशैव तु धारयेत् ।

स्वप्नसेके प्रवृद्धश्च मृद्धिर्द्वादशभिर्यतिः ॥

शौचं कृत्वा विशुध्येत षोडशप्राणसंयमैः ।

रात्रिशेषे यदा स्वप्ने रेतो मूत्रं च वाफयेत् ॥

स्नानं कृत्वा विशुध्येत षोडशप्राणसंयमैः ।

पुनः प्रसङ्गे मुप्तस्य द्विगुणं तु विधीयते ॥

स्कन्ने ज्ञाते तु मुप्तश्चेदुपवासस्तदा भवेत् ।

आलिङ्गनादिषु स्कन्ने वियोगे चेन्द्रियैर्यदा ॥

कृच्छ्रार्थेन जपेष्टक्षं ततः शुद्धिमियाद्यतिः ।

संशयश्चेत्कृते तस्मिन्पुनः शौचं समाचरेत् ॥

[*निशि स्कन्ने यदुक्तं स्याद्विवा तद्द्विगुणं भवेत् ।

क्षौरं मेण्डूप्रदेशे तु कृत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥]

प्राणायामशतं कृत्वा तस्माद्भिक्षुर्विशुध्यति ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते ।

१ घ. अभ्यासे । २ ख. वरट । ३ ग. घ. °युक्तः कृ° । ४ क. स्नातः । ५ क. ख. °प्रमेवमभ्यासे । ६ ग. °सेद्भिक्षुः सं° । ७ ख. पारयेत् । ८ ख. °सस्तद्द्विगु° ।

कृतुः—ताम्बूलभक्षणेऽभ्यङ्गे कांस्यपात्रे च भोजने ।
 एकैकातिक्रमे तेषां प्राणायामा दश स्मृताः ॥
 आस्तुश्वजम्बुकैर्दष्टे नररासभवानरैः ।
 क्रव्यान्निर्दष्टिभिश्चान्यैः प्रायश्चित्तं यतिश्चरेत् ॥
 स्मरन्हारिं हरं गङ्गां कृत्वा स्नानं यथाविधि ।
 द्वादशैव विशुद्धचर्थं प्राणायामान्षडाचरेत् ॥

सत्यकामः—स्त्रीशूद्रयोर्दण्डान्तरगमने प्राणायामांस्त्रीन्करोति खरोष्णान्तर-
 गमने प्राणायामान्षडाचरेत् । श्वशूकरचाण्डालान्तरगमने प्राणायामान्द्वादश ।
 विहितातिक्रमं कृत्वा प्राणायामान्द्वादशैवेति ।

वायव्ये—अदण्डो नैव तिष्ठेत यतिः कुत्रचिदात्मवान् ।
 यदि तिष्ठेत्प्रतिदिनं प्राणायामशतं चरेत् ॥
 दण्डात्मनोस्तु चाण्डालैर्व्यवधानेन भिक्षुकः ।
 प्राणायामशतं कुर्यान्मात्राभेदे तथैव च ॥
 शूद्रेण व्यवधाने तु प्राणायामांस्तु षोडश ।
 द्वादशाष्टौ च चत्वारि विदुःक्षत्रियद्विजोत्तमैः ॥
 जलान्तरादिक्षिप्तेषु न कश्चिद्दोषभाग्भवेत् ।
 भग्नदण्डादिकं चैव जलेऽगाधे क्षिपेद्यतिः ॥
 मद्यमूत्रपुरीषैश्च शुक्रकीलालशोणितैः ।
 स्पृष्टं दण्डं त्यजेद्भिक्षुः शेषैः संस्कारमर्हति ॥
 प्रातःस्नानं विना कामात्प्राणायामशतं चरेत् ।
 एवमेव तु सायाह्ने मध्याह्ने तु सहस्रकम् ॥
 भेतश्राद्धे यतिर्भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 पितृस्थानं विनाऽन्यत्र श्राद्धं भुक्त्वा तदेव तु ॥
 एकश्चेत्पैतृके स्थाने द्वितीयो वैश्वदेवके ।
 श्राद्धदिने विना श्राद्धं भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥
 बहुभोज्ये यतिर्भुक्त्वा कुर्यादेतद्ब्रतं पुनः ।
 वाग्दण्डो हन्ति वै ज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ॥
 कर्मदण्डस्तु त्रील्लोकान्हन्यादपरिरक्षितः ।
 वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वभोजनम् ॥
 मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते ।

एकस्मिन्निमित्ते गुरुलघुप्रायश्चित्तविधानं तु विद्वद्विद्वत्सु बुद्धिपूर्वाबुद्धि-
पूर्वप्रसज्याप्रसज्यादिविभागतो द्रष्टव्यम् । तत्रापि मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिभि-
रवशीकृतचित्तैः कृच्छ्रचान्द्रायणप्रणवजपप्राणायामादयः कार्याः । वशीकृत-
चित्तैस्तु ध्यानमेव कार्यम् ।

उक्तं च—प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु यतेर्ध्यानं विशिष्यते ।

प्रणवस्य जपो वाऽथ मूलमन्त्रस्य संस्मृतः ॥

प्राधान्यं श्रूयते श्रुत्या प्रणवस्य जपादिषु ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रणवैकपरो भवेत् ॥

जपाज्ज्ञानात्तथा ध्यानान्नान्यद्भिक्षोस्तु शोधनम् ।

तस्मात्तानि सदा कुर्याद्यतिः शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

द्विजस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावन एव सः ॥

ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।

श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते ॥

कृष्णानुस्मरणादेव पापसंघातपञ्जरम् ।

शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥

यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।

तथा चित्तस्थितो विष्णुर्नराणां सर्वाकिल्बिषम् ॥

यथा विष्णोः स्मृतेः सद्यः संक्षयं याति पातकम् ।

तथा तन्नाशमभ्येति यद्दुःखं व्याधितो भवेत् ॥

ज्ञानहृदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।

यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

कलौ पित्रादिदोषाद्यो विषयाकृष्टमानसः ।

कृत्वाऽपि सकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्छुचिः ॥

शुचिरप्रयतो वाऽपि सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

कलिकल्पमपत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।

प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्विष्णोर्हि संस्मृतेः ॥

[*स्मृत्यन्तरे—यावन्न निर्गुणं ब्रह्म मोक्षालम्बनमद्वयम् ।

आविशेद्दृदये तावत्सगुणं ब्रह्म चिन्तयेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तके वर्तते ।

१ ख, घ. °दितिर्वि° । २ ख, ग. °षाढयो वि° ।

वृद्धशातातपः-पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति ।

प्राणायामशतेनापि तत्पापं नश्यते नृणाम् ॥

प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते नृणाम् ।

क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानाद्विनश्यति ॥]

आत्रिः— उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

ब्रह्महत्यासहस्राणि अगम्यागमनानि च ।

एकेन ध्यानयोगेन नश्यन्त्यन्यान्यपि क्षणात् ॥

यदि स्यात्पातकं किञ्चिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः ।

योगमेव निषेवेत नान्यं यत्नं कदाचन ॥

विष्णुपुराणे—प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णामुस्मरणं परम् ॥

*कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तु तस्थैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥

प्रातर्निशि तथा संध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।

नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयान्नरः ॥

विष्णुस्मरणसंक्षीणसमस्तकेशसंचयः ।

मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विद्वांसुमीयते ॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।

तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

क नाकपृष्ठममनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।

क जपो वासुदेवेति मुक्तिवीजमनुत्तमम् ॥

तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने ।

न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलपातकः ॥

[=स्कन्दपुराणे—अर्थवादं हरेर्नाम्नि संभावयति यो नरः ।

महानरकजालेषु पच्यते नात्र संशयः ॥

यतिधर्मसमुच्चये—अश्वमेधसहस्रैस्तु वाजपेयशतैरपि ।

यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्दरौ ॥

*एतद्वचनं न विद्यते क. पुस्तके । = धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तक एव ।

गङ्गास्नानसहस्रैश्च पुष्करस्नानकोटिभिः ।
यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्दरौ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि अगम्यागमनानि च ।
एकेन ध्यानयोगेन नश्यन्त्यन्यान्यपि क्षणात् ॥
गृहस्थोक्तानि पापानि भवन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं तेषां प्राक्च ब्रह्मनिदर्शनात् ॥
ज्ञानिनः सेवनाच्छुद्धिर्ज्ञानस्येति न संशयः ।
भिद्यते शोकमोहादि च्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ज्ञाते ब्रह्मणि तद्विदः ।
सर्वमन्यत्परित्यज्य यस्तु ब्रह्मणि वर्तते ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
यद्बाल्ये यच्च कौमारे यत्पापं यौवने कृतम् ॥
तत्पापमखिलं क्षिप्रं स्मृते विष्णौ प्रणश्यति ।

भगवद्गीतासु—अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतारिष्यासि ॥ [अ० ४ श्लो० ३६]

याज्ञवल्क्यः—भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

स्कन्दपुराणे—अभक्ष्यभक्षणात्पापमगम्यागमनादिजम् ।

नश्यते नात्र संदेहो गोविन्दस्य च कीर्तनात् ॥

गोविन्देत्युक्तमात्रेण * हेलया कलिवर्धनः ।

पापौघो विलयं याति दानमश्रोत्रिये यथा ॥

तन्नास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा ।

यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्तनात् ॥

वाक्मनपुराणे—अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्नरमेधैस्तथैव च ।

याजितं तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

विष्णुपुराणे—अवशेनापि यन्नास्ति कीर्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

* घ. पुस्तके समासे—देहे यः कलिवर्धनः । इति पाठान्तरम् ।

१ ग. प्राग्ब्रह्मण्यनुद° । घ. प्राग्ब्रह्मणि तु द° । २ क. °र्वमेतत्प° ।

कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणी(णि)धराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।
भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने

विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसां ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेत्सिं यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यच्युतः

किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥

एवं स्तुवन्नरो राजन्सदा नारायणं विशुम् ।

यमलोकं न पश्येत्तु नरकांस्तु कुतः पुनः ॥

शृण्वन्नपि स्तुवन्नित्यं स्मरन्नपि युधिष्ठिर ।

महापातकजान्मर्त्यो मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे—येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्तनम् ।

कुर्वन्ति तान्नरव्याघ्र न कलिर्बाधते नरान् ॥

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

नाऽऽशौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।

अभ्यसेद्दशसाहस्रं प्रणवं शोधनं तु तत् ॥

दिने दिने तु वेदान्तश्रणाद्भक्तिसंयुतात् ।

गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् ॥

वेदान्तश्रवणादेव नश्यन्ते चोपपातकाः ।

महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ॥

महाभारते भीष्मवचनम्—

* एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥

* एतद्वचनं न विद्यते क. पुस्तके ।

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥
 मनुः—जपेनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
 जपस्तु सर्वधर्मैभ्यः परमो धर्म उच्यते ।
 अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ॥
 शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
 क्षान्तिः कलेरघौघस्य नामसंकीर्तनं हरेः * ॥
 स्तुवन्विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ।
 विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥
 वेदस्मृतिपुराणेभ्यो वाक्यान्येतानि यत्नतः ।
 विश्वेश्वरेण मुनिना संगृहीतानि भागशः ॥
 यतिधर्मप्रकाशाय ज्ञानमोक्षप्रसिद्धये ।
 एकत्र परहंसानां मुमुक्षूणां विशेषतः ॥
 इति परमहंसपरिव्राजकविश्वेश्वरसरस्वतीसंगृहीते यतिधर्म-
 समुच्चये नित्याद्याचारः ।

अथ यतिसेवाप्रशंसा ।

गृहस्थादिभिर्यतिः पूज्यः ।

उक्तं च भगवता—एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डी तथैव च ।

काषायमात्रधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥ इति ।

अत्रिः—चतुर्विधो भिक्षुकः स्यात्कुटीचकबहूदकौ ।

हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥

ब्रह्मचारी स(रिस)हस्रं च वानप्रस्थशतानि च ।

ब्राह्मणानां हि कोट्यस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥

अत्रिः—साक्षाद्विष्णवाकृतिर्विप्रो नमस्योऽयं सुरासुरैः ।

वर्णाश्रमैः समस्तैश्च परहंसो द्विजोत्तमः ॥

द्वे रूपे वासुदेवस्य चलं चाचलमेव च ।

चलं संन्यासिनां रूपमचलं प्रतिमादिकम् ॥

* इत उत्तरग्रन्थः ख. पुस्तके त्रुटितो विद्यते ।

भिक्षाकाले यतिर्यस्य गृहं प्राप्तो यदा भवेत् ।
 देयाः सर्वे रसास्तस्मा आत्मनः शुभभिच्छता ॥
 पूरयित्वा हविष्येण यतये यः प्रयच्छति ।
 पात्रं स उद्धरेत्पूर्वानपि ये नरकाश्रिताः ॥
 यावन्ति यतिपात्राणि यावच्चान्नं प्रयच्छति ।
 तावद्रूपसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

संवर्तः—ब्रह्मचारियतीनां च वपनं यस्तु कारयेत् ।

नखकर्मादि कुर्वाणश्चक्षुष्माञ्जायते नरः ॥

ऋतुः—न क्रिया(यां) गोत्रमाचारं शौचाशौचं शुभाशुभम् ।

पृच्छेन्माधूकगायाते कुलं शीलं श्रुतं यतेः ॥

आश्रमेषु यतिर्यस्य मुहूर्तमपि विश्रमेत् ।

किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

जन्मप्रभृति यन्दापं गृहस्थेन तु संचितम् ।

तत्सर्वं नाशयत्याशु एकरात्रोषितो यतिः ॥

यतिर्योगी ब्रह्मचारी शतायुः सत्यवाक्सती ।

सत्री वदान्यः जूरश्च स्मृताः शुद्धाश्च ते सदा ॥

ऋतुः—व्याधितानां तु भिक्षूणां कुर्यादारामण्डपम् ।

पथयात्रैः परिचर्या च भेषजैर्य उपाचरेत् ॥

किं तस्यान्येन धर्मेण स्वर्गं सोऽमृतपो भवेत् ।

यतिप्राप्तं प्राप्य लोकं सोऽनन्तसुखमश्नुते ॥

अदुष्टापतितं विप्रं यतिर्यः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुश्रुतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥

तथैव च गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको व्रजेत् ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं सर्वमादाय गच्छति ॥

संचितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दह्मिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते स्वयं हरिः ।

हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते जगन्नयम् ॥

वदौ तु समदत्तं स्याद्गृहस्थे द्विगुणं स्मृतम् ।

वानप्रस्थे शतगुणं यतौ दत्तमनन्तकम् ॥

१ घ. पितृन्स । २ क. ख. प्रतिष्ठितम् । ता° ।

भिक्षाकाले यतिर्यस्य गृहं प्राप्तो यदा भवेत् ।
 देयाः सर्वे रसास्तस्या आत्मनः शुभभिच्छता ॥
 पूरयित्वा हविष्येण यतये यः प्रयच्छति ।
 पात्रं स उद्धरेत्पूर्वानपि ये नरकाश्रिताः ॥
 यावन्ति यतिपात्राणि यावच्चान्नं प्रयच्छति ।
 तावद्रूपसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

संवर्तः—ब्रह्मचारियतीनां च वपनं यस्तु कारयेत् ।

नखकर्मादि कुर्वाणश्चक्षुष्माञ्जायते नरः ॥

ऋतुः—न क्रिया(यां) शौचमाचारं शौचाशौचं शुभाशुभम् ।

पृच्छेन्माधुकरायाने कुलं शीलं श्रुतं यतः ॥

आश्रमेषु यतिर्यस्य गृहं तमपि विश्रमेत् ।

किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

जन्मप्रभृति यन्दापं गृहस्थेन तु संचितम् ।

तत्सर्वं जाशययाशु एकरात्रोपितो यतिः ॥

यतिर्योपी ब्रह्मचारी शतायुः सत्यवाकसती ।

सत्री वदान्तः शूरश्च स्मृताः शुद्धाश्च ते सदा ॥

ऋतुः—व्याधितानां तु भिक्षूणां कुर्यादारामण्डपम् ।

पथयात्रैः परिचर्या च भेषजैर्ग उपाचरेत् ॥

किं तस्यान्येन धर्मेण स्वर्गं सोऽस्मृतपो भवेत् ।

यतिप्राप्यं प्राप्य लोकं सोऽनन्तसुखमश्नुते ॥

अदुष्टापातितं विभ्रं यतिर्यः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुदृढं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥

तथैव च गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको व्रजेत् ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं सर्वमादाय गच्छति ॥

संचितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोपितो यतिः ॥

यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते स्वयं हरिः ।

हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते जगन्नयम् ॥

वदो तु समदर्शनं गृहस्थे द्विगुणं स्मृतम् ।

वानप्रस्थे शतगुणं यतो दत्तमनन्तकम् ॥

१ य. पितृन्स । २ क. ख. प्रार्ताष्टवम् । ता° ।

कुर्यादावसथं यस्तु दद्याद्वा यतयेऽपि ।
 ज्ञानिने तु विशेषेण स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षां दद्यात्पुनर्जलम् ।
 तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
 चातुर्मास्यं यतीनां तु यः कारयति धर्मवित् ।
 स यात्यैहिकमैश्वर्यमाप्नुयिष्यति सुखं महत् ॥

विष्णुः—भिक्षादाने सदा भिक्षोः सलिलं दक्षिणे करे ।
 दत्त्वा भिक्षां प्रयच्छेत्तु पात्रे सव्यकरे स्थिते ॥

अत्रिः—भिक्षां सैत्कृत्य यो दद्याद्विष्णुरूपाय भिक्षवे ।
 कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ॥

[*नारदः—यतीनां पादयोः सम्यग्विष्णुसूक्तेन सिञ्चति ।
 ते नरा विष्णुसायुज्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

भृगुः—मौलौ तु सर्वे देवाश्च येषां तिष्ठन्ति निश्चितम् ।
 अङ्गुष्ठाग्रे तु विष्णुश्च लक्ष्म्या सहापि तिष्ठति ॥

वासिष्ठः—विना पुरुषसूक्तेन अभिषिञ्चति यः पुमान्(न्ति ये नरः) ।
 त्रयाणामपि लोकेषु वास्तव्यं नाऽऽप्नुवन्ति ते ॥]

हारीतः—सर्वेषामपराधानां यतिनिन्दा गरीयसी ।
 यतिर्नारायणः साक्षात्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

बौधायनः—यतिमागतं स्वागतमित्युक्त्वाऽभ्युत्थायाऽऽसनं पादशौचम-
 भ्यञ्जनं च दत्त्वा कुशलमभिभाष्योपासीत । काले त्वभ्रं भैक्षमुपाहरेत्स
 तस्योपचार इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—काले वा यदि वाऽकाले श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ।
 पितृणां तृप्तिकामस्तु यतीन्प्राप्य द्विजोत्तमः ॥

दक्षः—विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।
 परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥

पराशरः—अपचन्तं परित्यज्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।
 तच्छ्राद्धमासुरं प्रोक्तं तत्कर्ता नरकं व्रजेत् ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तके वर्तते । = इदं पराशरवचनं ग. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

स्कन्दपुराणे शिववाक्यम्—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ससाध्या मरुतस्तथा ।
 सकृद्भुक्तेन यतिना पितृदेवाः सवासवाः ॥
 सर्वे ते तृप्तिमायान्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
 जन्मकोटिसहस्रेषु पूजितस्तेन शंकरः ॥
 गृहे यस्य समायाति महाभागवतो यतिः ।
 यतिभिः पूज्यमानैस्तु सर्वे देवाः सुपूजिताः ॥
 अपमाने कृते तेषां देवाः सर्वेऽपमानिताः ।
 यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान्द्विजान् ॥
 [* विजानन्वसते(ति) ग्रामे कव्यं तद्याति राक्षसान् ।
 अलाभे ध्यानभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥
 तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ।
 सदोषं निर्गुणं वाऽपि यतिं पुत्रं न कीर्तयेत् ॥
 अज्ञानात्कीर्तयेद्यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।
 येनापमानितो भिक्षुस्तेनाहं चापमानितः ॥
 हरिर्ब्रह्मादयो देवाः पितरो मुनयस्तथा ।
 आगच्छन्तु(न्ति) सुराः सर्वे ऋषयो मुनिपुंगवाः ॥
 तीर्थानि क्रतवः सर्वे भिक्षुके गृहमागते ।
 यतिर्यस्य गृहस्थस्य संतुष्टो वसते गृहे ॥
 तुष्टो भवति दैत्यारिर्यावदाभूतसंप्लवम् ।
 ये नमन्ति यतिं दूराद्दृष्ट्वा काषायवाससम् ॥
 राजसूयफलावाप्तिस्तेषां भवति पुत्रक ।
 यतिरूपेण सर्वत्र विष्णुः पर्यटते महीम् ॥
 भक्तानामनुकम्पार्थं महद्धर्मविवृद्धये ।
 यदा कारयाति स्नानं यतीनां यो द्विजोत्तमः ॥
 स्नानजं लभते पुण्यं गङ्गायाः शतवार्षिकम् ।
 कौपीनाच्छादनं दण्डं बहिर्वासश्च पादुके ॥
 यो ददाति यथाशक्त्या पुण्यं तस्य वदाम्यहम् ।
 दत्तं वाजिसहस्रं तु मातङ्गानां शतत्रयम् ॥
 गोयुतस्य सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 कौपीनाच्छादनं पात्रं भिक्षुकेभ्यः प्रयच्छति ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो गः पुस्तके नास्ति ।

वाजपेयसमं पुण्यं विष्णुमुदिश्य यत्कृतम् ।
 ध्यानभिक्षुमतिक्रम्य यद्यन्यं भोजयेद्गृही ॥
 न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रतापयेत् ।
 मुण्डं यतेन्द्रियं शान्तं ध्यानभिक्षुमकिल्विषम् ॥
 तं नित्यं भोजयेच्छ्राद्धे दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ॥
 दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ।
 पक्वान्नस्वामिको भिक्षुर्यादि तस्मै न दीयते ॥
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादिति च स्मृतिशासनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥
 तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 लक्षलक्षाणि यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 तथा तत्त्वविदे भिक्षां तयोस्तुल्यं फलं भवेत् ।
 संन्यासदिवसे यस्य यतिर्भिक्षं समाचरेत् ॥
 पुत्रं स लभते श्रेष्ठं सफलं तस्य जीवितम् ।
 द्वितीयदिवसेऽप्येवं तृतीयेऽप्येवमेव हि ॥
 अतस्त्रिदिनमध्ये तु यतिर्भोज्यः प्रयत्नतः ।

पराशरः—अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
 उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोपकः ।
 अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥
 वैश्वदेवकृतं दोषं भिक्षुः शक्तो व्यपोहितुम् ।
 न हि भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहाति ॥
 निवेशयति यः श्राद्धे पितृकर्माणि भिक्षुकम् ।
 आकल्पकालिकी तृप्तिः पितृणामुपजायते ॥ *

* उपजायत इत्युत्तरमयं ग्रन्थः क पुस्तके वर्तते—

गौतमः—श्राद्धे पाकं च निष्पत्ति अन्ये च पर्वणिस्तथा । यतीनां च भिक्षां दत्त्वा कोटिपुण्यफलं लभेत् ।

शेषमन्नं गृहस्थानां सोमपानसमं भवेत् । माधूकरी करपात्री गोमुखस्तथैव च ॥

तेषां भिक्षा पूर्णजाता शेषान्नममृतोपमम् । देवानां च पितृणां च यज्ञानां च तथैव च ॥

बौधायनः— ब्रह्मनिष्ठे च संन्यस्ते पितर्युपरते श्रुते ।
 सपिण्डीकरणं नैव नाशौचं नोदकक्रिया ॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।
 सपिण्डीकरणं नैतत्कर्तव्यं तु सुतादिभिः ॥
 सद्यः संन्यसनादेव प्रेतत्वं नैव जायते ।
 एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं संन्यस्तानां कदाचन ॥

शौनकः— ब्रह्मीभूते च संन्यस्ते ताते च निधनं गते ।
 न तस्य सूतकं कार्यं न च पिण्डोदकक्रियाः ॥
 ब्रह्मीभूतस्य तस्यात्र कर्तव्यं नैव विद्यते ।
 दशाहे तु व्यतिक्रान्ते पुत्रः कुर्यात्तु पार्वणम् ॥
 प्रत्यब्दं पार्वणं कुर्यादेप धर्मः * सनातनः ।

अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः—
 प्रत्यब्दं पार्वणं नैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
 कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जातूकर्ण्यवचनात् ।

द्वादशाहमनध्यायं कुर्याच्छिष्यः समाहितः ।
 खननं वहनं स्पर्शं संस्कुर्वञ्छुद्धिमृच्छति ॥
 स्नानमात्रेण लभते अश्वमेधं पदे पदे ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं चिरंजीवितमुत्तमम् ॥
 निपेकादिश्मशानान्ता विधयो ब्राह्मणाश्रिताः ।
 तस्माद्यतेस्तु संस्कारं मन्त्रवित्कुरुते गृही ॥
 यतिदेहं गृही स्पृष्ट्वा स्नानमात्रेण शुध्यति ।
 अश्वमेधफलं सर्वं संप्राप्नोति पदे पदे ॥
 असंस्कृतं विशीर्येत यत्र देशे कलेवरम् ।
 धर्मलोपो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं मरणादिकम् ॥

एतेषां च परं भुक्त्वा उभये स्वर्गगामिनः । कदा चैव पुरोहित्ये दाता चैव विकल्पितः ॥
 उभये नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ । गृहस्थ(स्थो) विमुखो जात उत्कटं पातकं भवेत् ॥
 सप्तजन्मदरिद्रश्च दशजन्मसु सूकरः । यतिदर्शनमात्रेण पापराशिर्विलीयते ॥
 भोजनाच्छादनं दत्त्वा च स्वर्गमाप्नुयात् ।

* इत आरभ्य जातूकर्ण्यवचनादित्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते ।

[* इति यतिसेवामहिमा । अथ यतिमरणे कर्तव्यताविधिः]

(× तथा चोक्तं पितृमेधपद्धतौ—

संनिकृष्टो यतेः पुत्रो यदि स्वपितृनाशने ।
कृत्वा तु वपनं स्नात्वा शुद्धात्मा यतिसंस्क्रियाम् ॥
असंनिकृष्टश्चेत्पुत्रः सिद्धिवार्ता पितुस्तदा ।
स्नात्वा वपनपूर्वं तु शुक्लायां तदनन्तरम् ॥
दशम्यामेव कुर्यात्तु नारायणबलिं सुतः ।)

उशनाः—यतौ मृते न वपनं नोदकं नैव च क्रिया ॥
नाशौचं नैव शोकश्च बन्धूनां गोत्रिणामपि ।
वृषोत्सर्गं न दाहं च विपन्ने स्याद्गुरौ यतौ ॥
सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतेन तु ।
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां तु कदाचन ॥
मृते न दहनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।
[= सुतैश्च वपनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ॥
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ।]
अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽध्वर्युणा मुने ॥
अश्वत्थे स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ।
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वं नश्यति पातकम् ॥
कुटीचकं संप्रदहेद्ब्रह्मदकं जले क्षिपेत् ।
हंसं चैव तु निक्षिप्य परहंसं विकीरयेत् ॥

बोधायनः—यतीनामन्त्यसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । गृहस्थः शुद्धा-
त्माऽशेषतः स्नात्वा गन्धपुष्पादिभिरलंकृत्य शिष्ये शरीरमारोप्य घोषितं जयश-
ब्दैर्दुन्दुभीनां रवैरपि ग्रामात्प्राचीमुदीचीं गत्वा शुद्धदेशं समाश्रयेत् । नदीतीरेऽश्व-
त्थवृक्षस्य ब्रह्मवृक्षस्य वाऽधस्ताद्देवयजनं दण्डायामप्रमाणं खनित्वा लवणं प्रक्षिप्य
दर्भान्संस्तीर्य गायत्र्या शरीरं प्रक्षाल्य पुरुषसूक्तेन स्नापयित्वा शङ्खेन प्रणवेन
शतसंख्येन स्नाप्य षोडशोपचारैर्गन्धपुष्पैरलंकृत्य “ विष्णो हव्यं रक्षस्व ”
इति शरीरं कुण्डे निधाय “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” इति दक्षिणहस्ते दण्डं

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते । × वर्तुलकंसंस्थितो ग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति
= धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ. पुस्तके वर्तते ।

भङ्क्त्वा निधाय “ हंसः शुचिषत् ” इति हृदयदेशे जपेत् । “ ब्रह्म जज्ञानम् ” इति मूर्धा(र्ध)देशे जपेत् । पुरुषसूक्तेन भ्रुवोर्मध्ये जपेत् । “ ॐ भूमिर्भूमि-मगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् । ” इति मन्त्रेण मूर्धानं भिन्द्यादश्मना परशुना वा । ॐ भूर्भुवः स्वरोमित्य-भिमन्त्र्य दर्भैराच्छाद्य मध्ये लवणेन घनतरेण सप्तव्याहृतिभिः प्रणवेर्न च देवयजनं पूरयेत् । “ अग्निनाऽग्निः समिध्यते ” इत्यनुमन्त्रयेत् । न तत्र शेषसंस्कारोऽस्ति । अन्यथा ग्राम्यादिभक्षणेऽनावृष्टिर्भवति । तस्माद्भूमिं भृशं खात्वा मृदाऽऽच्छादयेत् ।

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥
निदध्यात्प्रणवेनैव ध्यानभिक्षोः कलेवरम् ।
प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥
यतीन्वहन्स्पृशंश्चैव स्नानमात्रेण शुध्याति ।
अश्वमेधफलं सर्वं प्राप्नुवन्ति पृथक्पृथक् ॥
एकोद्दिष्टं जलं पिण्डं नाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय कल्पते ॥

कपिलः—द्विद्वौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते तथा ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयम् ॥
यतेः कार्याः क्रियास्तस्य यस्य न ब्रह्मणि स्थितिः ।
ब्रह्मीभूतस्य तु यतेर्न दाहाद्याः कथंचन ॥

अथ कुटीचकविधिः । पुत्रैः कुटीचकस्य त्वन्नानिनो दहनादिकः क्रियाक-
लापः कार्य एव । कुतः—

संनिकृष्टे यतौ येषां पितर्युपरते सुतैः ।
दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ॥ इति स्मृतेः ।
अनग्नेर्दहनं कार्यं पूर्वभिक्षोर्यथाविधि ।
विदुषस्तु न तत्कार्यं नैकोद्दिष्टादि कर्हिचित् ॥

पूर्वभिक्षुः कुटीचकः ।

१ घ. °न वा दे° । २ क. °त्र देशसं° । ३ ख. °चं नोदकक्रिया । ४ ख. भिक्षवे । ५ ग. घ. क्रिया यस्य यतेर्ब्रह्मणि संस्थितः । ६ ग. तस्य । घ. तेषां ।

बौधायनः—नारायणबलिं चास्य कुर्वीत द्वादशेऽहनि ।
 कुर्याद्विष्णोर्महापूजां पायसं च निवेदयेत् ॥
 अग्नौ हुत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः ।
 यतीन्गृहस्थान्साधून्वा गृहीत्वा द्वादशावरान् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ।
 संभोज्य हव्येनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत् ॥
 त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मसंज्ञं यतेन्द्रियम् ।
 विष्णुं यथा तथाऽभ्यर्च्य पाद्यार्घ्याद्यैर्विधानतः ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन पुण्यहव्यादिकं क्रमात् ।
 वस्त्रालंकारकाद्यानि यथाशक्ति प्रदापयेत् ॥
 उच्छिष्टसंनिधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ।
 भूः स्वर्धो भुवः स्वर्धो स्वः स्वधेति बलीन्हरेत् ।
 एवं यः कुरुते विद्वान्नारायणबलिं द्विजः ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः
 =इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकविश्वेश्वरसरस्वतीभिः संगृहीते
 यतिधर्मसमुच्चये यतिपूजाफलम् ॥

इदानीं यतीनां माधूकरादिव्यतिरिक्तान्ने दोषदर्शकानि वचनानि लिख्यन्ते ।

आदित्यपुराणे—भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत्कचित् ।
 एकान्नादी भवेद्यस्तु कदाचिल्लम्पटो यदि ॥
 निष्कृतिर्नैव तस्यास्ति धर्मशास्त्रेषु सर्वदा ।
 परान्नं नैव गृहीयाद्भिक्षुः स्वाश्रमपालकः ॥
 परान्नवर्जनादेव भिक्षुर्भिक्षुरिति स्मृतः ।
 अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात्संयुक्तः स्वजनैरपि ॥
 को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ।
 भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिं च भेदयेत् ॥
 यतिः श्राद्धे तथैकान्ने रागाद्यस्तु प्रवर्तते ।
 नाममात्रो भवेद्भिक्षुः स एव परवञ्चकः ॥

= इत आरभ्य पूजाफलमित्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

परान्नविमुखो भिक्षुः परं ज्ञानमवाप्नुयात् ।

तस्मात्परित्यजेद्भिक्षुः परान्नं नृपदण्डवत् ॥

श्रवणं ब्रह्मचर्यं च वैराग्यं ज्ञानमेव च ।

चत्वार्येतानि नश्यन्ति परान्ननिरतस्य वै ॥

अथ संन्यासिनां श्राद्धभोजननिषेधप्रकरणं महाभारते नारदः—

हव्यं कव्यं च राजेन्द्र नाश्नीयादात्मवान्यतिः ।

हव्यकव्यपरो भिक्षुः पतत्येव न संशयः ॥

आपस्तम्बः—श्राद्धभोजी यतिर्नित्यमाशु गच्छति शूद्रताम् ।

तादृशं कल्मषं दृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥

जैमिनिः—श्राद्धान्नं यस्य कुक्षौ तु मुहूर्तमपि वर्तते ।

भिक्षोश्चत्वारि नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

मेधातिथिः—भवत्स्वावाहयामीति यावदुच्चारयेद्द्विजः ।

तावत्प्रेतत्वमामोति भिक्षुः सुकृतसंक्षयात् ॥

बृहस्पतिः—श्रवणं मननं ध्यानं ज्ञानं स्वाध्याय एव च ।

सद्यो निष्फलतां याति सकृच्छ्राद्धान्नभोजनात् ॥

अन्तःकरणशुद्धिस्तु न तस्यैव तु सर्वदा ।

तदन्नं प्रेतयोग्यं च भवेत्संकल्पमात्रतः ॥

तीर्थश्राद्धममाश्राद्धमष्टका पार्वणं तथा ।

मासि श्राद्धं गयाश्राद्धमेकोद्दिष्टं महालयम् ॥

अवश्यं भिक्षुरेतानि वर्जयेत्परदारवत् ।

संक्रान्तौ पर्वणि शुभे व्यतीपाते च वैधृतौ ॥

एकान्नं च यतिर्भुक्त्वा ऐन्दवं तद्विशोधनम् ।

यत्यन्नं ब्रह्मच(चा)र्यन्नमवीरान्नं तथैव च ॥

शूद्रान्नं च सदा भिक्षुर्वर्जयेत्परदारवत् ।

चरन्माधूकरीं वृत्तिं यतिर्ल्लेच्छकुलादपि ॥

एकान्नं तु न भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ।

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकान्नं वा द्विजातिषु ॥

न चैकान्नं द्विजेषु स्यात्कामं स्यात्सार्ववर्णिकम् ।

भिक्षार्थं च पृथक्पक्वं यत्संस्कारविवर्जितम् ॥

तदन्नं सर्वथा त्याज्यं यतीनां मेध्यवद्भवेत् ।

माधूकरादिव्यतिरिक्तान्नदोषे कारणमाह पराशरः—

अन्नदोषेण चित्तस्य कालुष्यं सर्वदा भवेत् ।
 कलुषीकृतचित्तानां धर्मः सम्यङ् न भासते ॥
 अधर्मो धर्मरूपेण विभाति च न संशयः ।
 स्वयं भाति परं ब्रह्म न भाति चावभासते ॥
 ब्रह्मविद्याभिवाञ्छा च कदाचिन्नैव जायते ।
 मणिमन्त्रौषधैर्बह्विः सुदीप्तोऽपि यथेन्धनम् ॥
 प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबन्धस्तथैव च ।
 ज्ञानाग्निरपि संजातः सुदीप्तः सुदृढोऽपि वा ॥
 प्रदग्धुं न च शक्तः स्यात्प्रतिबन्धस्तु किल्बिषम् ।

प्रतिबन्धो नाम दुष्टान्नासत्यभाषणनिन्दाविषयलाम्पट्यामित्यादि ।

तदुक्तम्—कर्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥

तथा च श्रुतिः—“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
 लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” [छान्दो० ७।२६।२] इति ।

आत्मसंमितमाहारमाहरेदात्मवान्यातिः ।

अत्यन्तक्षुधितस्यापि समाधिर्नैव जायते ॥

मिताशनो भवेन्नित्यं भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।

कामक्रोधादयो दोषा न भवन्ति मिताशनात् ॥

अङ्गसङ्गाद्बलं दर्पो विषयासक्तिरेव च ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभः पतनं नरके ध्रुवम् ।

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ॥

न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ।

स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता ॥

गृहान्न हिंसेन्नाऽऽतिष्ठेद्दृष्टिं माधूकरिं मुनिः ॥

प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियाप्रियैः ।

ज्ञानं तथा न नश्येत् नावकीर्येत वाङ्मनः ॥

हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत्सुखेनैव जीर्यते ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् ।

याचितं माधूकरादि । अयाचितं प्राक्प्रणीतादि । ननु भैक्षं पञ्चविधं स्मृतमिति च यद्यपि विहितं तथाऽपि निवृत्तिरेव श्रेयसीत्याह—

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेत्यादि । निवृत्तं कर्म सेवेतेति । यमान्सेवेत सततमित्यादिना ।

[*परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य यदन्नं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्च यज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
पञ्च यज्ञान्स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥
गृहस्थधर्मवृत्तो यो दानेन परिवर्जितः ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥

अत्र भिक्षाप्रशंसा पूर्ववत्] (= इदानीं भिक्षाप्रशंसा—
न भिक्षायां भवेद्दोषो नैव भिक्षा प्रतिग्रहः ।
सोमपानसमा भिक्षा तस्मादहरहश्चरेत् ।
भिक्षा माधूकरी नाम सर्वपापप्रणाशनी ॥
अवधूता च पूता च सोमपानं दिने दिने ।
श्रोत्रियान्नं च भैक्षं च हुतशेषं तु यद्दविः ॥
नखाग्राच्छोधयेत्पापं तुषाग्निरिव काञ्चनम् ।
गङ्गायाः सलिलं पुण्यं शालग्रामशिला तथा ॥
भिक्षान्नं पञ्चगव्यं च पवित्राणि युगे युगे ।
कण्वः—अब्विन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्नुते ।
निरपेक्षस्तु भिक्षाशी स तु तस्माद्विशिष्यते ॥
तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।
पिबेद्द्वादशं वर्षाणि न तद्भैक्षसमं भवेत् ॥
शाकभक्षाः पयोभक्षा ये च यावकभक्षकाः ।
सर्वे ते भैक्षभक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

श्रुतिरपि—“ कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पाहंकारममकारानृततादींस्त्यजेत् ।
[आ० ४] चतुर्षु वर्णेषु भैक्षं चरेदभिशस्तपतितवर्जं पाणिपात्रेऽशनं कुर्या-

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ. पुस्तके. वर्तते । = वर्तुलकसंस्थितो ग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

दौषधवत्प्राश्रीयत्प्राणसंधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायतेऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी
ग्रामं प्रविशेत् [काठकब्रा०] ।) इदानीं यतिभिरशनवसनादिचिन्ता न कार्या ।
किं प्रारब्धकर्मणामवश्यंभावित्वादित्याह—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥

भारते—भवितव्यं यथा येन न तद्भवति चान्यथा ।

नीयते तेन मार्गेण स्वयं वा तत्र गच्छति ॥

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं नहि तत्परेषाम् ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं गृहे स्थितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहं न जीवति ॥

लिखिता चित्रगुप्तेन ललाटेऽक्षरमालिका ।

न सा मार्जयितुं शक्या पण्डितैस्त्रिदशैरपि ॥

नाऽऽहारं चिन्तयेत्प्राज्ञो धर्ममेकं तु चिन्तयेत् ॥

आहारोऽपि मनुष्याणां जन्मना सह जायते ॥

यो वै गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान्प्रभुः ।

शेषवृत्तिविधानाय स किं सुप्तोऽथवा मृतः ॥

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥

अवश्यंभाविनोऽप्यर्थाः स्वधर्मफलहेतवः ।

तान्न सन्तोऽनुशोचन्ति शास्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥

यदभावि न तद्भावि यद्भावि न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषण्णोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥

यस्य यद्देवाविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।

आत्मानं तोषयेद्देही तमसः पारमृच्छति ॥

येनैव यद्यथा पूर्वं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

स एव तत्तथा भुङ्क्ते दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥

यस्य यस्य यथा कर्म तस्य तस्य तथा मतिः ।

पुण्यपापाश्रितो भावो जायते प्राणिनां प्रिये ॥

देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षिता यथा ।
 तिर्यक्तत्वं स्थावरत्वं च याति जन्तुः स्वकर्मभिः ॥
 अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैराशापरायणैः ।
 अन्यथैव हि गच्छन्ति दैवादिति मतिर्धम ॥
 कर्मदायाद्वाँल्लोकः कर्मसंबन्धिवान्धवाः ।
 कर्माणि चोदयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥
 यद्यावद्यादृशं येन कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 तत्तावत्तादृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छति ॥
 यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म पुरा कृतम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥
 जन्मजन्मन्यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।
 तेनैवाभ्यासयोगेन तत्रैवाभ्यसते पुनः ॥

इदानीं भिक्षुकैर्निवृत्तिनिष्ठायामेवाऽऽदरः कार्यो न तु प्रवृत्तिनिष्ठायामि-
 त्याह—तत्र निवृत्तिनिष्ठानामद्वैताभिनिवेशः । प्रवृत्तिनिष्ठानां तु द्वैताभिनि-
 वेस इति ।

उक्तं च—अद्वैतभावमाश्रित्य द्वैताचारेण वर्तते ।

रुदन्ति पितरस्तस्य हा कष्टं पतितं पुनः ॥
 यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
 यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥
 शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ।
 श्रमस्तस्यै श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥
 वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेन्द्रियाण्यपि ।
 आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥
 यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः ।
 तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्रवत्याशु घटाम्बुवत् ॥
 निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् ।
 जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाऽऽद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥
 त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
 त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।
 नात्यक्त्वा निर्भयः शेते सर्वं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥
 यतो यतो निर्वर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ।
 निवर्तनाद्धि सर्वत्र सुखमक्षयमश्रुते ॥
 त्यजतः संचयान्सर्वान्यान्ति नाशमुपद्रवाः ॥
 न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥
 नातः सुखतरं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ।
 वीततृष्णस्य कामेभ्यो मुक्तसङ्गस्य यत्सुखम् ॥
 नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र सर्वसंत्यागात्तं मोक्षं विन्दते परम् ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥
 सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।
 उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥
 अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
 मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥
 दानमिज्या तपः शौचं तीर्थं वेदाः श्रुतं तथा ।
 अशान्तमनसः पुंसः सर्वमेतदपार्थक्यम् ॥
 शैमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनीषिभिः ।
 तस्मात्स सर्वशास्त्रज्ञो यस्य शान्तं मनः सदा ॥
 चीरवासा जटी वाऽपि त्रिदण्डी मुण्ड एव च ।
 वृथा क्लेशाय विप्रेन्द्र यस्य शान्तं न मानसम् ॥
 यदि यासि महीरन्ध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा ।
 तन्न निर्वृतिमाप्नोषि विनैवोपशमामृतम् ॥
 यत्कृतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये ।
 सुषूक्तमपि शक्तेन काकवाशितमेव तत् ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 सर्व एव शमेनैव प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तद्भवेत्परितापाय सर्वं संपद्यते तदा ॥

नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केनचित् ।
कुर्वन्विन्देत संतापं कपोत इव दीनधीः ॥
निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।
मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
न ह्यङ्गजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ॥
अदर्शनमनाघ्राणमस्पर्शाश्रवणे तथा ।
पुरुषो नियमैश्चैतैः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ते बहून्यपि ।
संछेत्तारः संशयानां लोभग्रस्ताः पतन्त्यधः ॥
सर्वभूतेष्वविश्वस्तः सर्वभूतेषु निर्दयः ।
सर्वभूतेषु जिह्वश्च लोभाद्भवति भारत ॥
लोभक्षये क्षयं यान्ति सर्वपापानि भारत ।
लोभवृद्धौ च वर्धन्ते नृपते नात्र संशयः ॥
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानस्तत्सर्व एव च ॥
सर्वसङ्गपरित्यागः सर्वद्वंद्वसहिष्णुता ।
सर्वभूतसमत्वं च मोक्षस्य विधिपुत्रक ॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ज्ञानार्थमेव च ।
ज्ञानं च ध्यानयोगार्थं सोऽचिरान्मुच्यते नरः ॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेद्बुधः ।
तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्कराणि च ॥
यत्र रागादिरहिता वासुदेवपरायणाः ।
तत्र संनिहितो विष्णुर्यतस्तीर्थमयो हि सः ॥
किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः स्नानहोमजपव्रतैः ।
येनोन्द्रियगणो घोरो निर्जितोऽन्यैर्दुरासदः ॥
जितेन्द्रियः समः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
वासुदेवपरो नित्यं न क्लेशं कर्तुमर्हति ॥
इदं तीर्थमिदं नेति ये नरा भेददर्शिनः ।
तेषां विधीयते तीर्थं गमनं तत्फलानि च ॥

सर्वं ब्रह्मोति यो वेत्ति न तीर्थं तस्य किञ्चन ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु ब्रह्मण्येव स वर्तते ॥
 सुयोनौ च वियोनौ च निजे कर्मणि यः शुचिः ।
 तस्य कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमते मतिः ॥
 अकर्तव्यं न कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ॥
 किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ।
 कदाऽपि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ॥
 स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ।
 दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः ॥
 प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ।
 ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ॥
 शिक्षेत हरिणाद्ब्रह्मान्मृगयोर्गीतमोहितात् ।
 सुखमैन्द्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च ॥
 देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत् तद्बुधः ।
 योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
 प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥
 यदस्थिभिर्निर्मितं वंशवश्यं स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
 क्षरन्नद्वारमगारमेतद्विष्मूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥
 न संभाषेत्स्त्रियं काञ्चित्पूर्वदृष्टां न च स्मरेत् ।
 कथां वा वर्जयेत्तासां न पश्येद्विस्वितामपि ॥
 माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
 तस्माद्दृष्टिर्मदां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 संभाषणं सह स्त्रीभिरालापप्रेक्षणे तथा ।
 नृत्यं गानं सभासेवापरिवादांश्च वर्जयेत् ।
 सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान्स्त्रीषु न विश्वसेत् ।
 सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥
 अग्निकुण्डसमा नारी घृतकुम्भसमो नरः ।
 परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥
 विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण तु ।

परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ।
 स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्य(त्या)भिनिवेशतः ॥
 न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।
 वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृक्मुनिः ॥
 न कुर्यान्न स्तुवेत्(स्तुयात्)किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।
 आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥
 दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
 अनिष्टवद्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥
 यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥
 यथा न पीड्यते कायो नैवान्तकवशं व्रजेत् ।
 तथा धर्मं चरेद्भिक्षुः पश्यन्वै शास्त्रचक्षुषा ॥
 नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
 विजानन्न च मेधावी जडवल्लीक आचरेत् ॥
 एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न केनापि सहायते ।
 दद्यान्मारायणेत्येवं प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥
 वासे वहूनां कलहो भवेद्द्वार्ता द्वयोरपि ।
 एकाकी विचरेद्भिक्षुः स्वधर्मपरिपालकः ॥
 इष्टानिष्टेषु भोगेषु व्यसनाभ्युदयेषु च ।
 उपशान्तां वदेद्वाचमपि बाणैर्हतो भृशम् ॥
 यथा मूको यथा मूढो यथा बधिर एव वा ।
 तथा वर्तेत लोकेषु स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥
 एक एव चरेन्नित्यमनग्निरनिकेतनः ।
 सिद्धयर्थमसहायः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥
 असन्मानात्तपोवृद्धिः सन्मानात्तपसः क्षयः ।
 अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति ॥
 मानापमानौ द्वावेतौ प्रीत्युद्वेगकरौ नृणाम् ।
 तावेव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धिकारकौ ॥
 न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्तिनः ।
 यादृशं वीतरागस्य मुनेरेकान्तवासिनः ॥

रथयायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ।
 भूभिशय्या सुविस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥
 नासमानसहायेषु निवसेद्योगवित्कचित् ।
 वसेत्समानशीलेषु सुशीलेषु तपस्विषु ॥
 बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ।
 वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥
 वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हेतुकः ।
 शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥
 आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ।
 अन्धवत्कुब्जवच्चापि बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥
 नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
 स्तूयमाने(नो) न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।
 सिद्धिरेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भूतको यथा ॥
 गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञानचरितं चरेत् ।
 संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमस्तेयमार्जवम् ।
 वेदान्तश्रवणं ध्यानं भिक्षोः कर्माणि नित्यशः ॥
 भिक्षाटनं जपो ध्यानं स्नानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्तव्यानि पडेतानि यतीनां नृपदण्डवत् ॥
 मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।
 निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥
 लोकयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः ।
 नान्योपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ॥
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 द्रव्यस्त्रीमांससंपर्कान्मधुमाक्षिकलेहनात् ।
 विचारस्य परित्यागाद्यतिः पतनमृच्छति ॥

क्रोधलोभपरो नित्यं निद्रालस्यपरस्तथा ।
 विषादीच्छापरश्चैव श्रेयसो भ्रश्यते द्विजः ॥
 आरूढपतितो हन्ति दश पूर्वान्दशापरान् ।
 विस्तारयाति तानेव यदि सम्यग्व्यवस्थितः ॥
 देशलोकसुहृन्मित्रपिण्डप्राणमनोधियाम् ।
 पूर्वं पूर्वं त्यजेत्पश्चात्परमानन्दमाविशेत् ॥
 यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गो वपनात्पुनः ।
 यदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वान्ताश्यपत्रपः ॥
 यैः स्वदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मवान् ।
 त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ॥
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
 एभिर्गुणैश्च संपन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥
 नैव धर्मी न चाधर्मी न चापीह शुभाशुभी ।
 भिक्षाशी सर्ववर्णेषु तुल्यनिन्दास्तुतिः क्षमी ॥
 निस्तरङ्गवदम्भोधिः स्थितधीः सर्वदाऽऽत्मवान् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु परहंसः स उच्यते ॥
 प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वीत मानवः ॥
 मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।
 तज्जयायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥
 इज्याचारदमार्हिसाजपस्वाध्यायकर्मणाम् ।
 अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥
 सत्यमस्तेयमक्रोधो हीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
 संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥
 द्वावेतौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
 निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥
 कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥
 अर्हिसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः शमः ।
 क्षमा दया च संतोषो व्रतान्यस्य विश्लेषतः ॥

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
 यत्रक्चनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 कन्थाकौपीनवासाश्च दण्डधृग्ध्यानतत्परः ।
 एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य बुद्ध्या तन्निष्ठतां गतः ।
 उपविष्टो व्रजंस्तिष्ठंस्तन्मयः स्यात्समाहितः ॥
 ब्रह्मनिष्ठो भवेन्नित्यं यः परिव्राडतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमं हेति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥
 सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।
 प्राप्नोति मम सायुज्यं गुह्यमेतन्मयोदितम् ॥
 सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मणा न स बध्यते ।
 दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भव-
 त्यत्र ब्रह्म समश्नुते” [क० श्रु० २।३।१४] “अशरीरं शरीरेष्वनवस्थे-
 ष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” [क० श्रु० १
 २।२२] । ‘प्रजहाति यदा कामान्०’ ‘आत्मन्येवा०’ [अ० २ श्लो०
 ५५] । ‘दुःखेष्वनुद्विग्नमना०’ [अ० २ श्लो० ५६] । ‘यः सर्वत्रा०’
 [अ० २ श्लो० ५७] । “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानु-
 धयायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” [बृ० ४।४।२१] । “यदैतमनु
 पश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ” [बृ० ४।
 ४।१५] ।

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥
 त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।
 आत्मन्येव स्थितो यस्तु प्राप्नोति परमं पदम् ॥
 कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
 यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
 उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तस्यज ॥
 यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।
 तावन्तोऽस्य निस्त्रयन्ते हृदये शोकशङ्कुवः ॥
 कर्मणां परिणामित्वादाविरश्चादमङ्गलम् ।
 विपश्चिन्मश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥
 स्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
 मर्यावेदस्य मनः सम्यक्समदृग्विचरस्व गाम् ॥
 यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।
 नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥
 सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।
 पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निरोधयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।
 शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥
 *अर्थस्य मूलं निष्कृतिः क्षमा च कामस्य रूपं च वयो वपुश्च ।
 धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥
 अरण्यनिष्ठस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
 अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरूपेक्षकस्य ॥
 विनष्टलोभा विषयेषु निःस्पृहाः प्रशान्तचित्ताः परिहीनमत्सराः ।
 व्रजन्ति विष्णोः परमेव तत्पदं सनातनं यत्प्रषदन्ति सन्तः ॥
 अहिंसकाः क्षान्तिपरायणाः शुभे सुखेषु दुःखेषु समानबुद्धयः ।
 ऋजुस्वभावा विषयेषु निःस्पृहास्तरन्ति संसारसमुद्रमश्रमम् ॥
 निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
 आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥

* अयं श्लोको घ. पुस्तके नास्ति ।

मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।
उद्विग्नुद्धेरसदात्मभावाद्दिश्व्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥
न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥
न यस्य स्वः पर इति चित्ते स्वात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यर्कुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥
भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशारवानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः ॥
विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्दरिवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥

कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिङ्गं पुनर्विनष्ट-
मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
अन्यैस्तु कामहत आत्मरजः प्रमाष्टुः-
मीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ॥
विप्रादद्विषङ्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥
यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या
कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ।
तद्वन्न रिक्तमतयो यतयो विरुद्ध-
स्रोतोगणास्तमरणं भेज वासुदेवम् ॥
घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते ।
वासुदेवपरा राजंस्ते कृतार्था न संशयः ॥

१ क. °कुण्ठं स्मृ° । घ. °कुण्ठः स्मृ° । २ घ. मुख्यः । ३ ग. अन्ये च । ४ क. °माश्रयं ।
५ घ. वंशः ।

इदानीं ध्यानप्रशंसा ।

ध्यानं नामाऽऽत्मप्रत्ययैकतानसंततानुवृत्तिः । तस्या आदरनैरन्तर्यदीर्घकालाभ्यासोपपत्तेः । तदुक्तम्— अखण्डदण्डायमानसच्चित्सुखाद्वयब्रह्मैकाकारान्तःकरणवृत्तिर्ध्यानमिति । तच्च द्विविधम् ।

ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ।

सगुणं सर्वभेदेन निर्गुणं केवलं स्मृतम् ॥

ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिनो मनः ।

संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ॥

मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ॥

स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वाऽपि याति तत्तत्स्वरूपताम् ।

क्षणं ब्रह्माहमस्मीति यः कुर्यादात्मचिन्तनम् ॥

स सर्वपातकं हन्ति तमः सूर्योदयो यथा ।

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥

इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ।

आदिमध्यान्तमुक्तोऽहं न बद्धोऽहं कदाचन ॥

स्वभावनिर्मलः शुद्ध इति मे निश्चिता मतिः ।

यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ॥

नित्यं चिदनुसंधानो न स शोकेन बाध्यते ।

भ्रमस्य जाँगतस्यास्य जातस्याऽऽकाशवर्णवत् ॥

अपुनःस्मरणं साधो मन्ये विस्मरणं वरम् ।

यात्किञ्चिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति ॥

न किञ्चिदपि संकल्प्य सुखमक्षयमश्नुते ।

यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ॥

स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ।

एत्तज्ज्ञानं परं प्रोक्तं पूजैषैव परा स्मृता ॥

यदनारतमन्तःस्थं शुद्धचिन्मात्रवेदनम् ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।

स हि सर्वैर्विजिज्ञास्य आत्मैवाऽऽश्रमवर्तिभिः ॥
 श्रोतव्यस्त्वथ मन्तव्यो द्रष्टव्यश्च प्रयत्नतः ।
 आत्मज्ञानेन मुक्तिः स्यात्तच्च योगादृते नहि ॥
 स च योगश्चिरं कालमभ्यासादेव सिध्यति ।
 नारण्यसंश्रयाद्योगो न नानाग्रन्थवेदनात् ॥
 न दानैर्न व्रतैर्वाऽपि न तपोभिर्न वा मखैः ।
 न च पश्चासनाद्योगो न च नासाग्रवीक्षणात् ॥
 न शौचेन न मौनेन न मन्त्राराधनैरपि ।
 अभियोगात्सदाऽभ्यासात्तत्रैव च विनिश्चयात् ॥
 पुनः पुनरनिर्वेदात्सिध्येद्योगो न चान्यथा ।
 आत्मक्रीडस्य सततं सदाऽऽत्ममिथुनस्य च ॥
 आत्मनैव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः ।
 आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।
 एतज्ज्ञानं परं प्रोक्तं योगश्चैव परः स्मृतः ॥
 सदा नारायणध्यानं सर्वशास्त्रप्रयोजनम् ।

ध्यानाधिकारमाह—युक्ताहारविहारस्य० ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहृत्य मनश्चलम् ॥
 प्रत्यगात्मनि संस्थाप्य ध्यानं कुर्याद्यतिः सदा ।
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ।
 शून्येष्वेवावकाशेन गुहासु च वनेषु च ॥
 नित्यं युक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ।
 भयं क्रोधमथाऽऽलस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ॥
 अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ।

बाह्यचिन्तासर्वचिन्ताप्रयोजनमाह—

ध्यानात्पापानि नश्यन्ति ध्यानान्मोक्षं च विन्दति ।
 ध्यानात्प्रसिद्धिं हरिर्ध्यानं सर्वार्थसाधनम् ॥
 ध्यानेन दहते स० । पुण्यपापफल० । क्षणं ब्रह्माहम० ॥

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान्वहृन् ।
 भिद्यते ज्ञानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥
 नित्यमभ्याससंयुक्तो हृदये यदि भावयेत् ।
 तन्मयत्वमवाप्नोति कोशाङ्गोऽलीव क्रीटकः ॥
 सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
 द्विजस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥
 ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
 श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैव न लिप्यते ॥

कृष्णानुस्मरणादेव० । प्रायश्चित्तानि० ।

शृण्वन्नपि स्तुवन्नित्यं स्मरन्नपि युधिष्ठिर ।
 महापातकजान्मर्त्यो मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
 यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा चित्तस्थितो विष्णुर्नराणां सर्वकिल्बिषम् ॥
 यद्बाल्ये यच्च कौमारे यत्पापं यौवने कृतम् ।
 तत्पापमखिलं क्षिप्रं स्मृते विष्णौ प्रणश्यति ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि अगम्यागमनानि च ।
 एकेन ध्यानयोगेन नश्यन्त्यन्यानि तत्क्षणात् ॥
 अपिचेत्सुदुराचारो० ।
 अश्वमेधसहस्रैस्तु वाजपेयशतैरपि ॥
 यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्भरौ ।
 गङ्गास्नानसहस्रैश्च पुष्करस्नानकोटिभिः ॥
 यत्पापं विलयं याति० ।
 यदि स्यात्पातकं किञ्चिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः ॥
 योगमेव निषेवेत नान्यं यत्नं कदाचन ।
 उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ॥
 प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ।
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु यतेर्ध्यानं विशिष्यते ॥
 प्रणवस्य जपो वाऽथ मूलमन्त्रश्च संस्मृतः ।
 जपाज्ज्ञानात्तथा ध्यानान्नान्यद्भिक्षोस्तु साधनम् ॥
 तस्मात्तानि सदा कुर्याद्यतिः शुद्धचर्थमात्मनः ।
 ज्ञानहृदे ध्यानजले० ॥

आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा सत्यहृदा ध्यानतटा दयोर्मिः ।
 तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥
 प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ।
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निहोत्री न चेतरः ॥
 यस्मिञ्शान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ॥
 अकौटिल्यमदम्भित्वं स कैवल्यभ्रमे वसेत् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगान् तथाऽनागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 बन्धमोक्षविभागज्ञो बन्धश्चेन्मोक्षपेच्छया ।
 उपायान्वेषणे युक्तः को० ॥

अथ संन्यासाधिकारमाह—

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 विरक्तः सर्वकामेभ्यः पारिव्राज्यं समाहितः ॥
 अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेदद्विजः ।
 सर्वेषामेव वैराग्यं संन्यासे तु विधीयते ॥
 संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृष्टया ।
 प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
 मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं छिङ्गधारणम् ।
 बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥

तत्र संन्यासस्य कृतार्थतामाह—

ये च संतानजा दोषा येऽपि स्युः कर्मसंभवाः ।
 संन्यासस्तान्दहेद्दोषांस्तुषाग्निरिव काश्चनम् ॥
 अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।
 शोधयस्य मृच्च तोयं च संन्यासोऽपि द्विजन्मनाम् ॥
 षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च ।
 कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तपिति यो वदेत् ॥

(*अथ समुच्चयोऽपि संन्यासे प्रतीयते) केवलेन संन्यासेन न मुक्ति-
 नापि केवलेन ज्ञानेनेति । यदि केवलेन ज्ञानेन मुक्तिस्तर्हि याज्ञवल्क्य-

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तके वर्तते ।

श्वेतकेतुप्रभृतीनां ज्ञानिनामपि संन्यासग्रहणानुपपत्तिः स्यात् । दृश्यते तस्मात्संन्यासज्ञानान्मुक्तिरित्येतदाहात्रिः—

न तावन्मुच्यते दुःखाज्जन्मसंसारबन्धनात् ।
यावन्न धारयेद्विप्रो वैष्णवं लिङ्गमुत्तमम् ॥
प्रत्यग्ध्वान्तसमुच्छेदि ज्ञानमैकात्म्यनिष्ठितम् ।
संन्याससाधनं प्रोक्तममृतत्वैकसाधनम् ॥
आत्मज्ञानं ससंन्यासं मोक्षायेत्यागमाच्छ्रुतम् ।
विशेषकर्मसंन्यासं विद्यायाः साधनं श्रुतम् ॥
संन्याससाधनं ज्ञानं निर्वक्त्यत्रापि च श्रुतिः ।
योगाभ्यासरतः श्रान्तो निर्धूताशेषकल्मषः ॥
ब्रह्मविद्ब्रह्म भवति परिव्राडेव नेतरः ।
सर्वात्मनाऽपि सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निवर्तनम् ॥
ब्रह्मविद्यासमायुक्तयतित्वं मुक्तिसाधनम् ।
यतित्वव्यतिरेकेण यो यतेत स मूढधीः ॥
दुःखात्यन्तनिवृत्तौ च विना वा ब्रह्मविद्यया ।

श्रुतिरपि—“ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ” [मुण्डक० २ । ६] ।
इदानीं श्रवणादिषु संन्यास्येषाधिकारी नान्य इति दर्शयन्नाह—

त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रयन्तेष्वधिकारिता ॥
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजनः ।
अतोऽधिक्रियते प्रत्यग्ज्ञानोत्पत्तौ न रागवान् ॥

“ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि
प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ” [क० २ । २४]

आब्रह्मणोऽस्मात्संसाराच्छुद्धधीर्न विरज्यते ।
यावत्तावन्न विद्याया अधिकारी भवेन्नरः ॥
न निवर्तयितुं शक्तं रागाद्याकुलचेतसः ।
शास्त्रं विरक्तचित्तत्वान्न प्रवर्तयितुं क्षमम् ॥

यथा तथा परा ह्यत्र श्रुतयः सन्ति कोटिशः ।
 ज्ञानाविरोधिनी यद्वत्प्रवृत्तिः सर्वकर्मणाम् ॥
 सर्वकर्माण्यतस्त्यक्त्वा प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ।
 मोहं भित्त्वाऽऽत्मसंबोधाद्ययुः कैवल्यमुत्तमम् ॥
 जिज्ञासुरपि चैतस्य यथोक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः ।
 सर्वैषणानिवृत्त्यैव तज्ज्ञानं समवाप्नुयात् ॥

इदानीं यतिभिः श्रवणादावेवाऽऽदरः कार्यो न त्वन्यत्रेति कथयञ्श्रवणा-
 दिव्यतिरिक्तानुष्ठाने दोषानार्ह—

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
 श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥
 शिखासूत्रपरित्यागी वेदान्तश्रवणं विना ।
 विद्यमानेऽपि संन्यासे पतत्येव न संशयः ॥
 प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
 संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः ॥
 कारकस्य करणेन तत्क्षणाद्भिक्षुरेव पतितो भवेद्यथा ।
 * व्यञ्जकस्य परिवर्जनात्तथा सद्य एव पतितो भवेदसौ ॥
 अन्तरङ्गमपवर्भकाङ्क्षिभिः कार्यमेव यतिभिः प्रयत्नतः ।
 त्याज्यमेष बहिरङ्गसाधनं यत्नतः पतनभीरुभिर्भवेत् ॥
 यच्छ्रुतं विविदु(दि)षोदयाय तत्सर्वमेव बहिरङ्गसाधनम् ।
 अन्तरङ्गमवगच्छ तत्पुनर्यत्परावगतिसाधनं श्रुतम् ॥
 याद्विकारकतयाऽवगम्यते दूरवस्तदिह साधनं धियः ।
 अन्तरङ्गमखिलं तु तत्पुनर्व्यञ्जकं भवति यत्परात्मनः ॥
 तस्मात्कर्म समस्तमेव तु भवेदिच्छाजनेः साधनं
 शास्त्रेणोक्तमतः समस्तमपि तद्यत्नेन हेयं यतेः ।
 द्रष्टव्यत्वमनूद्य साधनतया यत्तत्प्रतीचः श्रुतं
 वेदान्तश्रवणादिकं भवति तत्कर्तव्यमावश्यकम् ॥

अथ संन्यासिनां महावाक्यविचारणमेव मुख्यो धर्म इत्याह—

* एतदर्थं क. पुस्तके नास्ति ।

परिपूर्णचिद्रसघनः सततं स्वे महिम्नि तिष्ठस्वमले ।
न तथाऽपि तत्त्वमसिवाक्यकृतां मतिमन्तरेण तव केवलता ॥
पदार्थबोधं परिहृत्य वाक्यं न शक्तमात्मानुभवावसानम् ।
धियं समानेतुमपेक्षितत्वादर्तः स यत्नेन निरूपितोऽभूत् ॥

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशास्त्रा-
वेदान्तभूमिगतमादरपालितं च ।
संन्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं
साक्षाम्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
वेदान्तवाक्यामिह कारणमात्मबोधे
हेत्वन्तराणि परिपन्थिनिवर्हणानि ।
यज्ञादिकानि दुरितं क्षपयन्ति बुद्धे-
स्तत्त्वंपदार्थविषयं तम उत्तराणि ॥

नित्यबोधपरिपीडितं जगद्भिन्नं नृदति वाक्यजा मतिः ।
वासुदेवानिहतं धनंजयो हन्ति कौरवकुलं यथा पुनः ॥
अनाद्यविद्यापटनेत्रवन्धनं प्रसज्य वेदान्तनिबन्धना मतिः ।
स्वजन्ममात्रेण दृढात्मगोचरा समूहदाहं दहतीति हि श्रुतिः ॥

वेदान्तवाक्यजनिता मतिद्वत्तिरेव-
मुत्पत्तिः सकलमेव भ्रमार्णवाम्भः ।

पीत्वा स्वयं च खलु क्षाम्यति दग्धलोहा
पीतं यथाऽम्बु चितिमेष तु श्लेषयित्वा ॥

पदार्थबोधेन कृतार्थता न वे मतिः परोक्षा हि पदार्थगोचरा ।
अतो महावाक्यनिबन्धनैव धीरबोधविच्छेदकरी भविष्यति ॥

वाक्योत्थापितबुद्धिद्वत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला
वेदान्तश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ।

रूपं दर्पणवाद्भिभाति परमं विष्णोः पदं संनिधे-
रेतस्मादिह कारणादथ भवेत्संसारबीजक्षयः ॥

भवणादिकं क्षमदमादिपरः परमात्मनः परमभागवतः ।
कुरु तावता परममेव पदं परमात्मनस्त्वमवलोकयसि ॥

संसारदोषमवधारयतो यथाव-

द्वैराग्यमुद्भवति चेतसि निष्प्रकम्पम् ।

वैराग्यजन्मनि दृढे च सति प्रवृत्ति-
स्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकर्मणि स्यात् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यत् ।

जन्मान्तरेषु यदि साधनज्ञानमासी-
त्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्यामवाप्स्यति ततः सकलोऽपि यत्र
तत्राऽऽश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥
अपि च परमहंसस्त्यक्तसर्वेषणः स-
न्ननुभवफलविद्यां साधनैर्यत्रवाप ।
कथमिव पुनरस्य प्राप्तिरस्ति क्रियायां
भवतु तदपवर्गो विद्ययैवैकयाऽस्य ॥

सम्यग्ज्ञानध्वस्तसर्वप्रपञ्चः स्वीये रूपे निर्गुणे निर्विशेषे ।
पूर्णेश्वर्ये स्वप्रकाशस्वरूपे स्वाराज्येऽस्मिन्स स्वराडेव तिष्ठेत् ॥
तव रूपमेवै वत दुष्करं यदि तन्न पश्यसि बहिर्मुखधीः ।
तव रूपमेव तव तृप्तिकरं यदि तत्प्रपश्यसि निवर्त्य तमः ।
विध्यश्च कर्मविषयाः स्वतमःपटलावृते त्वयि बहिर्मनसि ।
कुत एव सम्यगवबोधहते तमसि प्रवृत्तिरिह संभवति ॥

अज्ञानतज्जमतिहीनतया सुषुप्तेः

शुद्धः परोऽसि भगवानसि नित्यमुक्तः ।

कामश्च कर्म सकलं च तदा कुतस्त्यं

चित्सागरेऽनैषकरे त्वयि तापमाने ॥

तव गाढमूढतमसा रचितं जगदीश जीववपुषा सकलम् ।

प्रतिभाति तावददृढं दृढवत्समुदेति यावदवबोधरविः ॥

पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं

तिष्ठामि निष्कलचिदेकैवपुण्यनन्ते ।

आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥

१ ग. °व तव दुःखकरं । २ ग. °श्यति व° । ३ घ. °श्यति नि° । ४ क. ग. °वसरे त्व° ।
५ क. ग. °करं वपुष्ये । आ° ।

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः
 सत्यः सूक्ष्मः सद्विभुश्चाद्वितीयः ।
 आनन्दाद्रियैः परः सोऽहमस्मि
 प्रत्यग्धातुर्नात्र संभीतिरस्ति ॥

इदानीं श्रवणादिप्रशंसा—

किं तीर्थैः किं प्रदानैर्वा किं यज्ञैः किमुपोषितैः ।
 अहन्यहानि तं देवं तन्मयत्वेन ऋण्वताम् ॥
 वैष्णवं चरितं पुण्यमायुरारोग्यपुष्टिदम् ।
 पठतः ऋण्वतो वाऽपि सर्वपापं व्यपोहति ॥
 श्रवणान्मननाच्चैव निदिध्यासनतस्तथा ।
 आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ॥
 मत्कथावाचकं नित्यं मत्कथाश्रवणे रतम् ।
 मत्कथाप्रीतिमनसं नाहं त्यक्ष्यामि तं नरम् ॥
 नाहं वसामि बैकुण्ठे योगिनां हृदये रवौ ।
 मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥
 दद्यान्नाशसं किञ्चित्कामादीनां मनागपि ।
 आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ॥

अथ श्रवणमर्यादाकालमाह—

यावद्देवाऽऽत्मविज्ञानमेतदाभासवर्जितम् ।
 सुनिश्चितं भवेत्तावच्छ्रवणादिव्रतो भवेत् ॥
 अहं ब्रह्मेतिवाक्यार्थबोधो यावद्दृढो भवेत् ।
 ज्ञमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥
 तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
 एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥
 यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 रामो लिङ्गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु ॥
 कुतः श्लाघ्यता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ।
 रागाक्रान्ते कुतः स्वान्ते ब्रह्मविद्यालवाङ्कुरः ॥
 स्फीतानिलाकुले देशे किं दीपकलिकोदयः ।
 ब्राह्मण्याद्यात्मके देहेऽनात्मन्यात्मेति भावना ॥

श्रुतेः किंकरत्तामेति वाङ्मनःकायकर्मसु ।
 दग्ध्वाऽखिलाधिकारश्चेद्ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ॥
 वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैष स्याद्विधिकिंकरः ।
 द्वैतभावो हि दुःस्वाय सुस्वायाद्वैतभाषना ॥
 भारायान्नं पृथग्भूतं भुक्तमन्नं सुस्वावहृद् ।
 तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्षमनुष्ठितम् ॥
 येनाऽऽशां पृष्ठतः कृत्वा वैराग्यमष्वत्सम्बतम् ।

इदानीं महावाक्यार्थविचारानन्तरं परिणतान्तःकरणानां जीवन्मुक्तानां
 लक्षणमाह—

ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणम् ।
 न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥
 उत्पन्नात्माषबोधस्य अद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
 अयत्नतो भषन्म्यस्थ न तु साधनरूपिणः ॥
 दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ।
 गुणबुद्ध्यो न विहितं न करोति यथाऽर्भकः ॥
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृबकृत्यस्य योगिनः ।
 नैवास्ति किञ्चिर्कर्तव्यमस्तिषेन्न स तत्त्ववित् ॥
 संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥
 यस्त्वात्मरतिरेष स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ [नी०अ०३श्लो०१८] ।

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य० [नी०अ०५श्लो०२०] । यतेन्द्रियमनोबुद्धि०
 या निशा सर्वभूतानां० । प्रजहाति यदा० । “ आत्मानं चेद्विजानीयादयम-
 स्मीति पुरुषः । किमिच्छकस्य कामाय श्रीरमनुसंज्वरेत् ॥ ” [वृ०४।४।१२] ।
 “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्के० ” [वृ०२।४।१४] ।

देहं च नश्वरमव० । देहोऽपि दैववत् ० । तिष्ठन्तमासीनमुपव्रजन्तं श० ।

त्यक्त्वैषणात्रयमवेक्षितमोक्षमार्गा
 भैक्षामृतेन परिकल्पितदेहयात्राः ।
 ज्योतिः परात्परतरं परमात्मसंज्ञं
 धन्या द्विजा रहसि हृद्यवलोकयन्ति ॥

किं कृत्यं किमकृत्यं किं करणीयं किमप्यकरणीयम् ।
 किं चिन्त्यं किमचिन्त्यं निखिलमिदं विजानतां विदुषाम् ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः
 संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।
 तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-
 लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥

न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति प्रेयानात्मेति जानताम् ।
 कुतो रागः कुतो द्वेषः प्रातिकूल्यमपश्यतः ॥
 दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।
 यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम् ॥
 नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।
 न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
 आत्माऽसङ्गस्ततोऽन्यत्स्यादिन्द्रजालमिदं जगत् ।
 इत्यचञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ।
 न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बान्धवाः ॥
 न जीवितं न मरणं बन्धाय ज्ञस्य चेतसः ।
 यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ॥
 अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ।
 नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ॥
 यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य स जी० ।
 यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ॥
 यस्य निर्वासनो बोधः स जी० ।
 यथा विपणिगा लोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः ॥
 असंबन्धात्तस्य चैव ग्रामोऽपि विपिनोपमः ।
 अन्तर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन्पठन् ॥

पुरं जनपदं ग्रामभरणमिव पश्यति ।
 न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ॥
 न विस्मरत्यविरतं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ।
 आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः ॥
 आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ।
 ये केचन जगद्भावास्तान्विद्यामयान्विदुः ॥
 कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ।
 यो हि यत्र विरक्तः स्यान्नासौ तस्मिन्प्रवर्तते ॥
 लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ।
 अप्रमोत्थं प्रमोत्थेन ज्ञानं ज्ञानेन बाध्यते ॥
 अहिरज्ज्वादिवद्बाधो देहाद्यात्ममतेस्तथा ।
 ऐकात्म्यमात्रकूटस्थप्रबोधोधावसितेः कुतः ॥
 मातृमानक्रियामेयव्यवहारस्य संभवः ।
 आप्ताशेषपुमर्थस्य प्रत्यग्याथात्म्यबोधिनिः ॥
 दग्धात्मतमनः पुंसो नैषणापेक्षतेष्यते ।
 क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ॥
 बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथा सत्त्वान्न देही पूर्ववद्भवेत् ।
 द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदोऽविद्याप्रकल्पितः ॥
 यतो मोहस्य विध्वस्तौ द्रष्टृदृश्यानि नेक्षते ।

ज्ञानिनां लक्षणमुक्त्वा तज्ज्ञानं कथं स्यादित्याशङ्कयामाह—

अमानित्वादिनिष्ठो यो यश्चाद्रेष्टा(षा)दिसाधनः ।

ज्ञानमुत्पद्यते तस्य न बहिर्मुखचेतसः ॥

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्मेत्यादिना चतुर्भिः ।

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं० । संनियम्येन्द्रियग्रामं० । ते प्राप्नुवन्ति० । ज्ञान-
 मुत्पद्यते पुंसां० । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि । मलिनो हि
 यथाऽऽदर्शो० । तथा विद्या० । यदा चित्तमस० । भवसीह त० । यावदज्ञान-
 भावस्या० । उदेति० । देशजात्यादि० । भा० ।

निःशेषकर्मसंन्यासं विद्यायाः साधनं श्रुतम् ।

संन्याससाधनं ज्ञानं निर्वक्तव्यत्रापि च श्रुतिः ॥

जिज्ञासुरपि चैतस्य यथोक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः ।
सर्वेषणानिवृत्त्यैव तज्ज्ञानं समवाप्नुयात् ॥
आब्रह्मणोऽस्मात्संसाराच्छुद्धधीर्न विरज्यते ।
यावत्तावन्न विद्याया अधिकारी भवेन्नरः ॥
आशा चैवास्य विवशे चित्ते मंतोषवर्जिते ।
म्लाने वक्त्रमिवाऽऽदर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥
कोऽहं कथमिदं चेति यावन्न पाविचारितम् ।
संसाराडम्बरं तावदन्धकारोपमं स्थितम् ॥
आत्मानमितरं चैव दृशा नित्यं विभिन्नया ।
सर्वं चिज्ज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥
कृशोऽतिदुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम् ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते ॥
नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः कोऽस्याऽऽत्मनः स्थितः ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥
नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्बध्यते मनः ।
अहं ब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढान्मुच्यते नरः ॥
अध्यासमात्रमेवेदं चिन्मात्रकमिदं जगत् ।
इत्यन्यकलनात्यागः सम्यगालोकनं त्रिदुः ॥
सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा विमुक्तिदा ।
भेदबुद्धिरविद्येयं सर्वथा तां परित्यजेत् ॥
यद्यज्ज्ञेयमहं तत्त्वं नेति संत्यज्य युक्तिभिः ।
प्राप्यावशिष्टं चिन्मात्रं तदेवास्मीति भावय ॥
नाहं न चान्यद्ब्रह्मस्त्विति ब्रह्मैवास्मि निरामयम् ।
आनन्दरूपं सर्वं चैत्यनुद्वेगादुपास्यताम् ॥
अनन्ते चिद्घनानन्दे निर्विकल्पैकरूपिणि ।
स्थिते द्वितीयस्याभावात्को बद्धः कश्च मुच्यते ॥
न जायते न म्रियते क्वचित्क्वचित्कदाचन ।
जगद्विवर्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृम्भते ॥
सर्वमेवमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव ॥

परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ।
 यथा तथैव संसारः स्थित एवोपशाम्यति ॥
 भोगवासनया बन्धो याति दाढर्यमवस्तुजः ।
 तयोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् ॥
 परमं पौरुषं यत्नमादायाऽऽदाय सूद्यमम् ।
 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक् ॥
 यथाऽगाधनिधेर्लब्धौ नोपायः खननं विना ।
 तच्छाभोऽपि तथा स्वात्मचिन्तां मुक्त्वा न चापरैः ॥
 इदं रम्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसंततेः ।
 तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥
 एतावदेवाविद्यात्वं नेदं ब्रह्मेति निश्चयः ।
 *एष एव क्षयोऽस्या यत्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयः ॥
 शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचारयेत् ।
 सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते परम् ॥
 देहाद्यात्मत्वविभ्रान्तो जाग्रत्यां न हठात्पुमान् ।
 ब्रह्माऽऽत्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मन्दधीत्वतः ॥
 अनात्मार्थप्रधानोऽयं यावदात्मा समीक्षते ।
 ब्रह्मास्मीति न तावद्धीर्जायते सान्तरायतः ॥
 नारायणं सदा ध्यायेन्निराकारं निरञ्जनम् ।
 अहं ब्रह्म विजानीयात्तेन मुच्येत बन्धनात् ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ।
 तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥
 योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंशिया स्थाणुधीरिव ।
 ब्रह्मास्मीति धियाऽशेषा ह्यहंबुद्धिर्निवर्तते ॥
 सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति घननिश्चये ।
 स्थितिं याते शमं याति जीवो निःस्नेहदीपवत् ॥
 समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्म वै पुमान् ।
 पीतेऽमृतेऽमृतमयः को नाम न भवेदिह ॥

* एतदर्थं क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

आकाशसदृशं सर्वं कल्पनामात्रजृम्भितम् ।
जगत्पद्म महाबुद्धे सुदीर्घं स्वप्नमुत्थितम् ॥
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मास्मीति निरामयम् ।
नैक्यमस्ति न च द्वित्वं संविदेव विजृम्भते ॥
एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ।
यद्यत्संवेद्यते किञ्चित्तत्राऽऽस्थापरिवर्जनम् ॥
अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ्-
न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजे त्वसति प्रजायते
फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता * ॥
न रक्तमुल्बणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।
मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं यतिःx ॥

“ एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विश्वते ब्रह्मधाम ” [मु० ३।२।४] संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति [मु० ३।२।५] वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे [मु० ३।२।६] गताः कलाः पञ्च-दश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति । [मु० ३।२।७] यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वाद्ब्रह्मरूपद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । [मु० ३।२।८] स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति [मु० ३।२।९] । तदेतदृचाऽभ्युक्तम्— क्रियावन्तः श्रोत्रि-या ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् [मु० ३।२।१०] । तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः [मु० ३।२।१५] । [इति] । मुण्डकोपनिषद्वाक्यम् ।

* अत्र घ. पुस्तकं समाप्तम् । x अत्र क. पुस्तकं समाप्तमग्रिमो ग्रन्थो ग. पुस्तक एव वर्तते ।

श्रोत्रियं च सदाचारं प्रत्याख्यायेन्न कर्हिचित् ।
प्रत्याख्यानेऽसद्वृत्तस्य प्रत्यवायो न विद्यते ॥

भिक्षाप्रकरणम् । “ आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये ” इति च्छान्दोग्ये [६।१४।२] ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकविश्वेश्वरसरस्वतीसंग्रथिते यतिधर्मसमुच्चये
निवृत्तधर्मानुष्ठानाचाराः संपूर्णाः ।

इति विश्वेश्वरसरस्वतीकृतो यतिधर्मसंग्रहः ।

